Düzce İlahiyat Dergisi
Düzce Divinity Journal

10 (1), 2026, 17-35.
https://doi.org/10.61272/duid.1863113

e-ISSN: 2980-2814
https://dergipark.org.tr/en/pub/duid

Araştırma Makalesi/Research Article

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın İnşası Arasında Kırk Yıl Bulunduğuna Dair Rivayet: Hadis ve Tefsir Literatüründe Bir İnceleme

The Narration on the Forty-Year Interval between the Construction of al-Masjid al-Harām and al-Masjid al-Aqsā: A Study in Hadith and Tafsir Literature

Halil İbrahim Doğan[1*], Fatih Kanca[2]

[1] Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara, Türkiye.
ror.org/05ryemn72

[2] Doç. Dr., T.C. Vaşington Büyükelçiliği Sosyal ve Din Hizmetleri Müşavirliği, Vaşington, ABD.
ror.org/007x4cq57

*Sorumlu yazar / Corresponding author:
hidogan@aybu.edu.tr

Öz: Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ, Mescid-i Nebevî'yle birlikte âyetler ve hadislerde geçtiği üzere İslâm dininde özel bir konuma sahip olan mukaddes yerlerdir. Müslümanların inanç ve ibadet hayatında müstesna bir konumu bulunan üç mescidden Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın tarihî geçmişinin, Mescid-i Nebevî'den çok daha önce olduğu da malumdur. Çalışmada bu hususla ilgili olan Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunmasına dair rivayet ele alınmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve betimsel analizin kullanıldığı çalışmanın, mezkûr rivayetin müstakil bir şekilde ve disiplinler arası bir incelemeye tabi tutulması nedeniyle önemli olacağı düşünülmektedir. Araştırmanın başlıca kaynakları, öncelikle hicrî ilk beş asırda tasnif edilen temel hadis kaynakları olmak üzere ricâl eserleri, hadis şerhleri ve tefsirlerdir. Çalışmanın amacı, rivayetin tetkiki ve iki mescidin inşası arasında kırk yıl bulunmasını müşkil olarak nitelendiren muhaddis ile müfessirlerin yaklaşımının ortaya koyulmasıdır. Araştırmanın sonucunda hadisin rivayet döneminde tasnif edilen birçok kitapta nakledildiği belirlenmiştir. Hadisi nakleden bazı râvîler hakkında çeşitli tenkidler bulunsa da bunların rivayetin sıhhatini etkilemeyeceği tespit edilmiştir. Farklı görüşler olmakla birlikte muhaddislerin hadisteki müşkili genellikle hem Mescid-i Harâm'ı hem de Mescid-i Aksâ'yı Hz. Âdem'in inşa ettiği, Hz. İbrâhîm ile Hz. Süleymân'ın yaptıklarının ise bir yenileme olduğu şeklinde yorumlayarak çözdükleri belirlenmiştir. Müfessirler ise mezkûr rivayeti genellikle eserlerinde nakletse de onun tarihsel kronolojisi veya literal anlamı üzerinde detaylı tartışmalara girmemiştir. Konuyu Âl-i İmrân 96. ve el-İsrâ 1. âyetleri çerçevesinde değerlendiren müfessirler, özellikle "evvele beyt" ifadesini merkeze alarak Mescid-i Harâm'ın hem kronolojik hem de fazilet bakımından üstünlüğünü vurgulamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hadis, Tefsir, Mescid-i Harâm, Mescid-i Aksâ, Kırk Yıl.*

Abstract: al-Masjid al-Harām and al-Masjid al-Aqsā, together with al-Masjid al-Nabawī, are sacred sites that occupy a distinctive and eminent position in Islam, as attested in the Qur'ānic verses and Prophetic traditions. Among these three mosques, which hold an exceptional status in the religious beliefs and devotional practices of Muslims, it is also well known that the historical origins of al-Masjid al-Harām and al-Masjid al-Aqsā predate that of al-Masjid al-Nabawī by a considerable period. This study examines the relevant reports concerning the claim that a span of forty years separates the construction of al-Masjid al-Harām and al-Masjid al-Aqsā. This study, which makes use of document review and descriptive analysis as qualitative research methods, is deemed significant on account of subjecting the aforementioned report to an independent and interdisciplinary analysis. The primary sources of the research consist mainly of the foundational hadīth compilations classified within the first five centuries of the Hijri calendar, as well as works on rijāl, hadīth commentaries, and tafsirs. The aim of the study is to critically examine the narration and to elucidate the approaches adopted by hadīth scholars and exegetes who regarded the claim of a forty-year interval between the construction of the two mosques as problematic (mushkil). The findings indicate that the hadīth was transmitted in numerous works compiled during the period of narration. Although various criticisms have been directed at some of the transmitters of the hadīth, it has been determined that these do not undermine its overall authenticity. Despite the existence of differing views, it appears that hadīth scholars generally resolved the perceived difficulty by interpreting the narration to mean that both al-Masjid al-Harām and al-Masjid al-Aqsā were originally constructed by Adam, while the contributions of Abraham and Solomon are understood as acts of renovation rather than initial construction. Exegetes, on the other hand, while frequently citing the narration in their works, generally refrained from engaging in detailed discussions concerning its historical chronology or its literal implications. In evaluating the issue within the framework of Āl Imrān (3/96) and al-Isrā (17/1), exegetes particularly emphasized the expression "the first House" (awwala bayt), thereby underscoring the superiority of al-Masjid al-Harām in both chronological precedence and virtue.

Keywords: *Hadīth, Tafsīr, al-Masjid al-Harām, al-Masjid al-Aqsā, Forty Years.*

Geliş / Received: 14.01.2026
Revizyon / Revision: 24.03.2026
Kabul / Accepted: 24.03.2026
Yayımlanma / Online: 30.06.2026

Cite as/Atıf için: Doğan, Halil İbrahim – Kanca, Fatih. "Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın İnşası Arasında Kırk Yıl Bulunduğuna Dair Rivayet: Hadis ve Tefsir Literatüründe Bir İnceleme". *Düzce İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2026), 17-35. https://doi.org/10.61272/duid.1863113

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) hükümleri ve koşulları kapsamında açık erişim olarak yayımlanmıştır.

Giriş

Mekke'deki Mescid-i Harâm, Medine'deki Mescid-i Nebevî ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ, İslâm dininde kutsal kabul edilen üç mabettir. Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ, Müslümanlar için kıble olmuş iki yerdir. Mekke'den Medine'ye hicret edilince bir müddet Mescid-i Aksâ'ya doğru yönelerek namazlar kılınmış;[1] sonrasında kıblenin artık Mescid-i Harâm olduğunu belirten âyet nâzil olmuş; her durumda ve her yerde namaz kılarken ona doğru dönülmesi gerektiği belirtilmiştir.[2] Mescid-i Nebevî ise Hz. Peygamber'in hicret edince Medine'de inşa ettiği ve kabrinin bulunduğu yerdir. Müslümanların hem inancında hem de ibadet hayatında diğerlerine göre müstesna bir yere tekabül eden mezkûr üç mescidde kılınan namaz ve yapılan ibadetlerin daha faziletli olduğu hadislerde geçmektedir. Bu bağlamda Mescid-i Nebevî'de kılınan bir namazın Mescid-i Harâm hariç diğerlerine göre bin namazdan daha hayırlı olması,[3] Beytülmakdis'te kılınan bir namazın beş yüz[4] veya elli bin namaz değerinde sayılması,[5] ibadet amacıyla yolculuğun sadece mezkûr üç mescide yapılması[6] anlamındaki rivayetleri zikretmek mümkündür. Ayrıca "Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir…"[7] âyetinde isimlerinin geçmesi de iki mescidin ehemmiyetine aşikâr bir delildir.

İnşa ediliş zamanları açısından mukaddes üç mabetten Mescid-i Nebevî'ye göre Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın yapılışlarının çok daha öncelere dayandığı malumdur. Nitekim Kur'ân'da "Gerçek şu ki insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir."[8] buyrulmakta; kendisine "Yeryüzünde inşa edilen ilk mescid hangisidir?" şeklinde sorulan soruya Hz. Peygamber, "ilk önce el-Mescidü'l-Harâm'ın, sonra el-Mescidü'l-Aksâ'nın yapıldığı" cevabını vermektedir. Aynı hadiste iki mescidin inşası arasında kırk yıl olduğu geçmektedir. Ancak muhaddisler ve müfessirler, mevcut bilgilerden hareketle mezkûr hususu müşkil şeklinde değerlendirerek bunu çözmeye çalışmışlardır. Çünkü Mescid-i Harâm'ı Hz. İbrâhîm'in ve Mescid-i Aksâ'yı Hz. Süleymân'ın inşa ettiği, ikisinin arasında bin yıldan fazla bir zaman bulunduğu ifade edilmektedir. Bu tartışmada da genellikle araştırmanın konusunu teşkil eden rivayete işaret edilmektedir. Bunun için çalışmada öncelikle temel hadis kaynaklarından tahrîci yapılan rivayet, sened ve metin açısından incelenmekte; ardından hadis ve tefsir âlimlerinin rivayeti nasıl yorumladıkları ele alınmaktadır. Bunun için nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi ve betimsel analizin takip edildiği araştırmada hicrî ilk beş asırda tasnif edilen hadis kitapları ile ricâl eserleri, şerh ve tefsir kitaplarına müracaat edilmektedir.

1. Rivayetin Sened ve Metin Açısından Tetkiki

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunduğuna dair rivayet, başta temel hadis kaynakları olmak üzere birçok eserde nakledilmektedir. Bu kısımda öncelikle söz konusu rivayet, sened ve metin açısından değerlendirilecektir. Zira bir rivayet hakkında sağlıklı bir yorumda bulunabilmek için onun sened ve metin bakımından sıhhat derecesinin tespit edilmesi gerekmektedir.

1.1. Rivayetin Sened Açısından İncelenmesi

Bu başlıkta Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunmasına dair rivayetin temel hadis kaynaklarında tespit edilmesinin akabinde her bir tarikin senedleri ortaya çıkarılmakta ve isnadlardaki râvîler, cerh-ta'dîl açısında incelemeye tabi tutulmaktadır. Hicrî ilk beş asırda tasnif edilen hadis eserleri *Kütüb-i Sitte* öncesi, *Kütüb-i Sitte* ve *Kütüb-i Sitte* sonrası olmak üzere üç ayrı başlık altında ele alınmaktadır.

1.1.1. Rivayetin *Kütüb-i Sitte* Öncesi Hadis Kitaplarındaki Tarikleri

"*Kütüb-i Sitte* öncesi" ifadesiyle kastedilen, Buhârî'den (öl. 256/870) önceki dönemlerde tasnif edilen hadis kitaplarıdır. Çalışmada ele alınan rivayet, hicrî ikinci asır muhaddislerinden Ma'mer b. Râşid (öl. 153/770) ile Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) hadis kitaplarında aktarılmamasına karşılık aynı dönemde tasnif edilen hadis cüzlerinde nakledilmektedir. Hadisin günümüze ulaşan kaynaklar açısından ilk geçtiği eser, Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) rivayetlerinden oluşan *el-Hadis* cüzüdür. Bu eserin Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (öl. 212/827) tarafından nakledilen ikinci kısmında A'meş←İbrâhîm et-Teymî←Babası←Ebû Zerr senediyle aktarılmaktadır.[9] Temel hadis kaynakları içerisinde ise rivayeti ilk defa Tayâlisî (öl. 204/819) nakletmekte,[10] akabinde Abdürrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/826-27)

---

1 Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 30/635 (No. 18707).
2 *Kur'ân Yolu*, 07 Nisan 2026, el-Bakara 2/144, 149-150.
3 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2011), "Fazlu's-Salât", 1 (No. 1190).
4 Ebû Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned (el-Bahru'z-zehhâr)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. (Beyrut-Medine: Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân-Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 10/77 (No. 4142).
5 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "el-Mesâcid", 198 (No. 1413).
6 İbn Mâce, "el-Mesâcid", 196 (No. 1410).
7 el-İsrâ 17/1.
8 Âl-i İmrân 3/96.
9 Ebû Abdullah Süfyân b. Saîd es-Sevrî, *Min Hadîsi'l-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*, thk. Âmir Hasen Sabrî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004), 141 (No. 240).
10 Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1999), 1/370 (No. 464).

iki ve Humeydî (öl. 219/834) ile İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849) birer tarikine yer verirken[11] Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ise rivayetin altı varyantını tahrîc etmektedir.[12] Hadisin bu tariklerinin isnad şeması şöyledir:

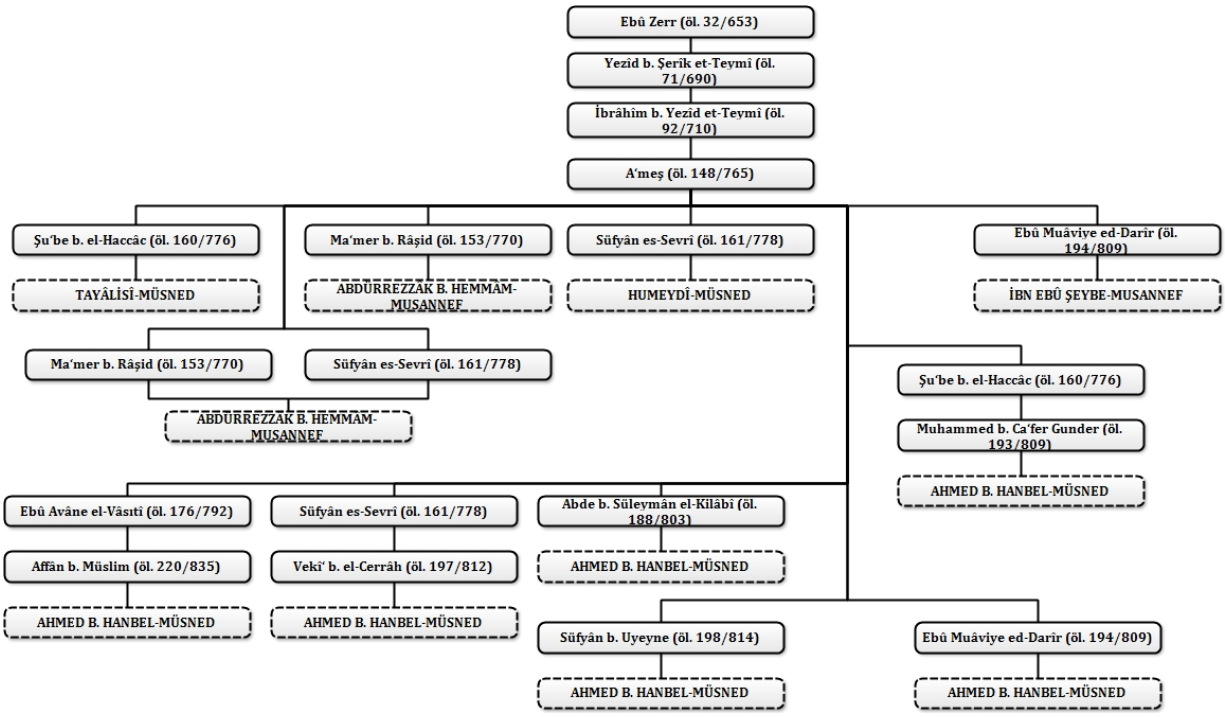

Rivayetin tariklerini değerlendirmeden önce bir hususa işaret etmek gerekmektedir: İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde yukarıda işaret edilen senedle konumuz olan kısmın geçmediği ancak diğer rivayetlerde bulunan son cümlenin (Namaz vaktine nerede yetişirsen orada namaz kıl; orası mescittir.) nakledildiği başka bir tarik daha vardır.[13]

Rivayeti sahâbî Ebû Zerr'den alan sika tâbiî Yezîd b. Şerîk,[14] onu oğlu İbrâhîm b. Yezîd et-Teymî'ye aktarmaktadır. Senedin bu kısmında yer alan râvîlerden Yezîd hakkında kayda değer bir tenkit bulunmamaktadır. İbrâhîm et-Teymî ise "sika" ve "sâlihu'l-hadis" gibi lafızlarla ta'dîl edilmektir. Onun Hz. Âişe (öl. 58/678), Hafsa (öl. 45/665 [?]) gibi bazı sahâbîlerden mürsel rivayetlerinin bulunduğu zikredilmekteyse de müdellis olarak nitelendirilmesi sadece İbn Hacer'de (öl. 852/1449) görülmekte, bunun da isim karışıklığından kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir.[15] Ayrıca onun âbid ve zâhid biri olduğu, ircâ görüşünü benimsediği ve Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf (öl. 95/714) tarafından öldürüldüğü de nakledilmektedir.[16] Rivayeti İbrâhîm'den alan A'meş, hadisin medâr râvîsidir. Hadis ilmindeki otoritesi sebebiyle "sika, sebt, hâfız, muhaddisu'l-Kûfe, seyyidu'l-muhaddisîn, allâmetu'l-İslâm" gibi lafızlarla ta'dîl edilen A'meş, tedlîs yapması nedeniyle zaman zaman tenkid edilmektedir.[17] Rivayeti İbrâhîm'in babasından, A'meş'in ise İbrâhîm'den alması, seneddeki aktarım ilişkisinin açık olduğunu göstermektedir. Ayrıca A'meş gibi tedlîsin ikinci mertebesindeki müdellislerin tedlîslerinin az olduğu ve genellikle kimlerden tedlîs yaptıkları bilindiği için bu mertebedeki kimselerin tedlîse delalet etmeyen an'aneli rivâyetlerinin de kabul edildiği ifade edilmektedir.[18] Dolayısıyla Yezîd, İbrâhîm ve A'meş hakkında zikredilen değerlendirmeler, özel olarak bu rivayet açısından belirleyici bir zaaf oluşturmamaktadır.

---

[11] Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef* -Mamer b. Râşid'in *el-Câmi'*i ile birlikte-, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983), 1/403 (No. 1578), 3/348 (No. 5925); Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996), 1/226 (No. 134); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şesirî (Riyad: Dâru Künûzi İşbilîyâ, 2015), 20/170 (No. 38679).

[12] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/261-262 (No. 21333), 35/306-307 (No. 21383), 35/310-311 (No. 21390-21391), 35/334 (No. 21421-21422).

[13] İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 5/171 (No. 7964).

[14] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1941), 9/271; Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 32/160-161; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme – Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kıble, 1992), 2/384.

[15] Zehebî, *el-Kâşif*, 1/228; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1964), 1/74; Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî ed-Dımaşkî el-Alâî, *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 141; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dâru'r-Reşîd, 1986), 95; Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Şuayb el-Arnaût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/102-103.

[16] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/145; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 2/232-233; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 5/60-62; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Âmir Alî Avd vd. (Dubai: Cemiyyetü Dâru'l-Birr, 2021), 1/458-460.

[17] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/146-147; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 12/76-91; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/226-248; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/411; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 254.

[18] Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, "Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtu'l-müdellisîn)", çev. Veysel

Hadisin A'meş'ten sonraki tariklerindeki râvîlere gelince, bunların önemli bir kısmı hadis ilminde yüksek otorite kabul edilen kimselerdir. Nitekim Şu'be b. el-Haccâc[19] ile Süfyân es-Sevrî[20] hakkında dönemlerinin en üstün seviyeye ulaşmış hadis hâfızları için kullanılan "emiru'l-mü'minîn fi'l-hadis" tabiri kullanılmaktadır. Yine Ahmed b. Hanbel'in önde gelen hocalarından Vekî' b. el-Cerrâh,[21] Abde b. Süleymân el-Kilâbî[22] ve Gunder lakabıyla tanınan Muhammed b. Ca'fer el-Hüzelî de sika râvîler arasında yer almaktadır. Hatta Gunder'in, yanından yirmi yıl ayrılmadığı Şu'be'den aldığı rivayetlerde diğerlerine göre daha sağlam olduğu ve hocasından işiterek yazdığı, sonra da onları kontrol ettirdiği aktarılmaktadır.[23] Buna karşılık bazı râvîler hakkında bazı tenkidler de zikredilmiştir. Nitekim rivayeti A'meş'ten alan diğer bir râvî Ma'mer b. Râşid, her ne kadar hadis ilminde sika kabul edilse de "Sâbit (öl. 127/744), A'meş ile Hişâm b. Urve'den (öl. 146/763) aldığı rivayetlerde ve Basra'da rivayet ettiklerinde bazı hatalar bulunduğu" nakledilmektedir. Ancak bu vehimlerinin az olduğu ve birkaç kişi tarafından dile getirildiği, birçok muhaddisin Ma'mer'i güvenilir kabul ettiği belirtilmektedir.[24] Benzer şekilde Ebû Muâviye ed-Darîr'in ircâ görüşüne sahip olduğu, tedlîs yaptığı (ikinci mertebe),[25] diğer râvîlerden naklettiği rivayetlerde bazen hata ettiği söylenmiş; buna karşılık A'meş'in hadislerini en iyi bilen sika râvîlerden biri olduğu da vurgulanmıştır.[26] Süfyân b. Uyeyne, İbn Şihâb ez-Zührî'nin (öl. 124/742) ashâbı içerisindeki en sağlam râvî, güvenilir ve hâfız bir kimse olmakla birlikte bazen sika kimseler adına tedlîs yapmakla nitelenmiştir.[27] Muhaddisu'l-Basra Ebû Avâne el-Vâsıtî için "sika, sebt" değerlendirilmesi yapılmış, fakat kitaplarından rivayet ettiğinde daha sağlam olduğu ancak ezberinden rivayet ettiğinde bazen hata yaptığı kaydedilmiştir.[28] Ahmed b. Hanbel'in yanından yirmi yıl ayrılmadığı muhaddis-i Bağdad Affân b. Müslim, mihne sürecinde sorguya çekilen, buna rağmen hâfız ve sika kabul edilen bir muhaddistir.[29] Sonuç olarak rivayetin *Kütüb-i Sitte* öncesi hadis kaynaklarında yer alan tariklerindeki râvîlerin büyük çoğunluğu sika ve muteber kimselerdir. Bazı râvîler hakkında nakledilen tedlîs, vehim veya mezhebî aidiyet türünden tenkitler ise mevcut rivayetin sened yapısı dikkate alındığında onun sıhhatini zedeleyecek ölçüde görünmemektedir.

1.1.2. Rivayetin *Kütüb-i Sitte*'deki Tarikleri

Rivayetin *Kütüb-i Sitte* içerisindeki dağılımına bakıldığında Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ile Tirmizî'nin (öl. 279/892) onu tahrîc etmediği; buna mukabil Buhârî ile Müslim'in (öl. 261/875) ikişer, İbn Mâce (öl. 273/887) ile Nesâî'nin (öl. 303/915) ise birer tarikini eserlerine aldığı görülmektedir.[30] Bu tariklerin isnâd şeması şöyledir:

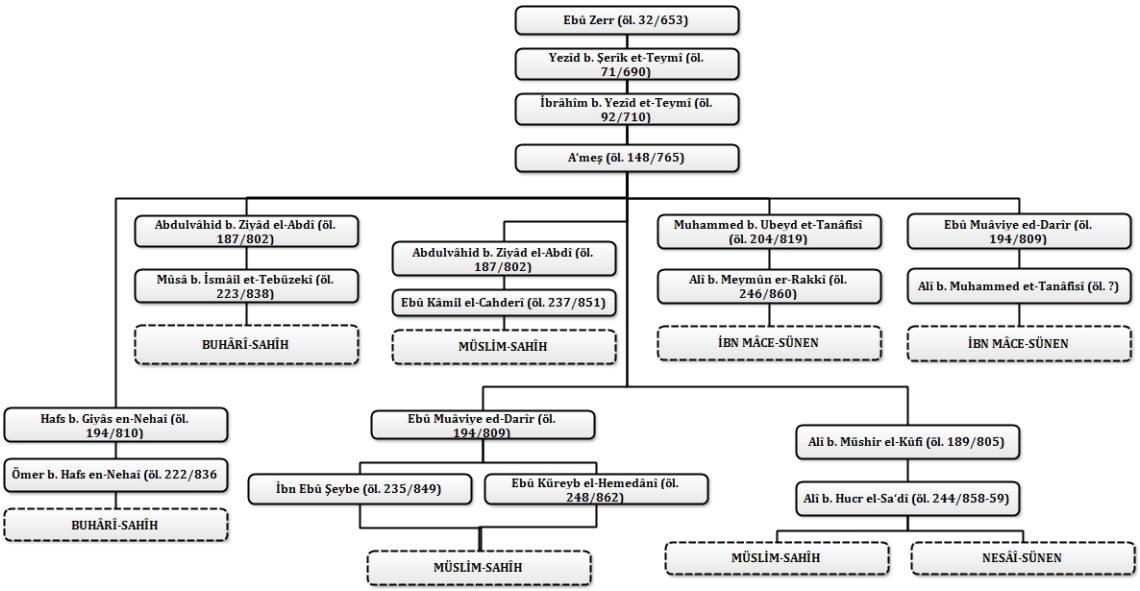

Özdemir, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/8 (2014), 197; Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 142-143, 253.

19 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/369; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/485; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 266.

20 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/237-238. Süfyân es-Sevrî, bazen tedlîs yaptığı zikredilse de onun rivayetlerinin makbul olduğu ifade edilmektedir. bk. Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*, 259.

21 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 581.

22 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/677; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 369.

23 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/98-102; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/396-400.

24 İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 541; Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 3/403.

25 İbn Hacer, "Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs", 198-199.

26 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 25/128-130; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/74-77; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/472-475.

27 Zehebî, *el-Kâşif*, 1/449; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/199-206.

28 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 30/446-448; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/217-222.

29 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/160-176.

30 Buhârî, "Ehâdîsu'l-Enbiyâ", 10 (No. 3366), 40 (No. 3425); Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), "el-Mesâcid", 1-2; İbn Mâce, "el-Mesâcid", 7 (No. 753); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen -el-Müctebâ-*, thk. Muhammed Rıdvân Arkûsî vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018), "el-Mesâcid", 3 (No. 690).

Buhârî'nin hocası Mûsâ b. İsmâil et-Tebüzekî[31] ile ondan rivayette bulunan Abdulvâhid b. Ziyâd el-Abdî, cerh-ta'dîl alimlerince sika kabul edilmektedir. Ancak Abdulvâhid hakkında özellikle A'meş'ten naklettiği rivayetler sebebiyle bazı tenkidler dile getirilmiştir. Muhtemelen bu tenkidin dayanağı, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (öl. 198/813) "Cuma namazından sonra kapısının önünde oturur, A'meş'in hadislerini ona hatırlatırdım; onlardan bir harfini bile bilmezdi." şeklindeki zabtına dair olumsuz sözüdür. Fakat bu ifadenin tek başına bir cerh sayılamayacağı; Abdulvâhid'in eser sahibi olduğu ve A'meş'in en güvenilir râvîleri arasında sayıldığı da dikkate alınmalıdır.[32] Buhârî'nin diğer hocası Ömer b. Hafs en-Nehaî'nin sika kabul edilmesine karşılık bazen hata yaptığı zikredilmekteyse de her sikanın hata yapabileceği dikkate alınmalıdır.[33] Ebû Hafs'ın babası ve Kûfe kadısı olan[34] Hafs b. Giyâs en-Nehaî ise ömrünün sonlarına doğru ihtilata uğradığı belirtilmekle birlikte sika kabul edilmekte, hatta A'meş'in talebeleri arasında "en güvenilir râvî" şeklinde tavsîf edilmektedir.[35]

Müslim'in hocaları arasında yer alan el-Fudayl b. Hüseyin el-Cahderî,[36] *el-Musannef* sahibi İbn Ebû Şeybe,[37] Muhammed b. el-Alâ el-Hemedânî[38] ile Horasân'ın meşhur muhaddislerinden Alî b. Hucr,[39] cerh-ta'dîl ilminde sika kabul edilen kimselerdir. Alî b. Hucr'un hocası Alî b. Müshir el-Kûfî, birçok kimse tarafından sika kabul edilmekte; ayrıca rivayetin diğer râvîlerinden Ebû Muâviye ed-Darîr'e nispetle hadiste daha sağlam olduğu zikredilmektedir.[40] İbn Mâce'nin hocaları olan Alî b. Meymûn er-Rakkî[41] ve Alî b. Muhammed et-Tanâfisî[42] sika kabul edilmekte; Muhammed b. Ubeyd et-Tanâfisî de güvenilir râvîler arasında sayılmaktadır.[43] Bütün bu bilgilerin sonucunda rivayetin *Kütüb-i Sitte*'deki tariklerini de sağlam kabul etmek mümkündür. Zira senedlerde yer alan râvîlerin büyük çoğunluğu güvenilir kabul edilmekte; bazıları hakkında tenkidler olsa da bunların rivayetin sıhhatini zedeleyecek vasıfta olmadığı görülmektedir.

1.1.3. Rivayetin *Kütüb-i Sitte* Sonrası Hadis Kitaplarındaki Tarikleri

İki mescidin inşası arasında kırk yıl bulunmasıyla ilgili rivayet, *Kütüb-i Sitte* dışındaki ve hicrî üçüncü asırdan itibaren tasnif edilen hadis kitaplarında da nakledilmektedir. Bu çerçevede Bezzâr (öl. 292/905) bir, *es-Sünenü'l-kebîr*'de Nesâî iki, İbn Huzeyme (öl. 311/924) dört, İbn Hibbân (öl. 354/965) ile Beyhakî (öl. 458/1066) ise hadisin ikişer tarikini rivayet etmektedir.[44] Bu tariklerin isnad şeması şöyledir:

[31] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/360-365; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 13/385-387. İbn Hirâş (öl. 283/895), Tebüzekî hakkında tenkidde bulunulduğunu söylese de buna itibar edilmeyeceği belirtilmektedir. bk. İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 549.

[32] İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 367; Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 2/394.

[33] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21/304-306; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 6/669-670; Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 3/69.

[34] Zehebî, *el-Kâşif*, 1/343.

[35] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/22-25; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 3/433-440.

[36] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/644-645.

[37] İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/238-241; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 320.

[38] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/243-248; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 12/193-195.

[39] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/507-509; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/343-345.

[40] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21/135-138; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/484-487; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/543-545.

[41] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/206; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21/154; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 9/554.

[42] Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 21/120-122; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 405.

[43] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/10-11; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/54-59; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/436-438.

[44] Bezzâr, *el-Müsned*, 9/410 (No. 4015); Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*, thk. Hasen Abdülmunim Şilbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 1/384 (No. 771), 10/146 (No. 11217); Ebû Bekir Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme en-Neysâbûrî, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2003), 1/405-406 (No. 787), 1/636 (No. 1290); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 4/475 (No. 1598), 14/120 (No. 6228); Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2013), 5/137-138 (No. 4329); Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *el-Câmi li-şuabi'l-îmân*, thk. Abdulalî Abdulhumeyd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 47445-446 (No. 3696).

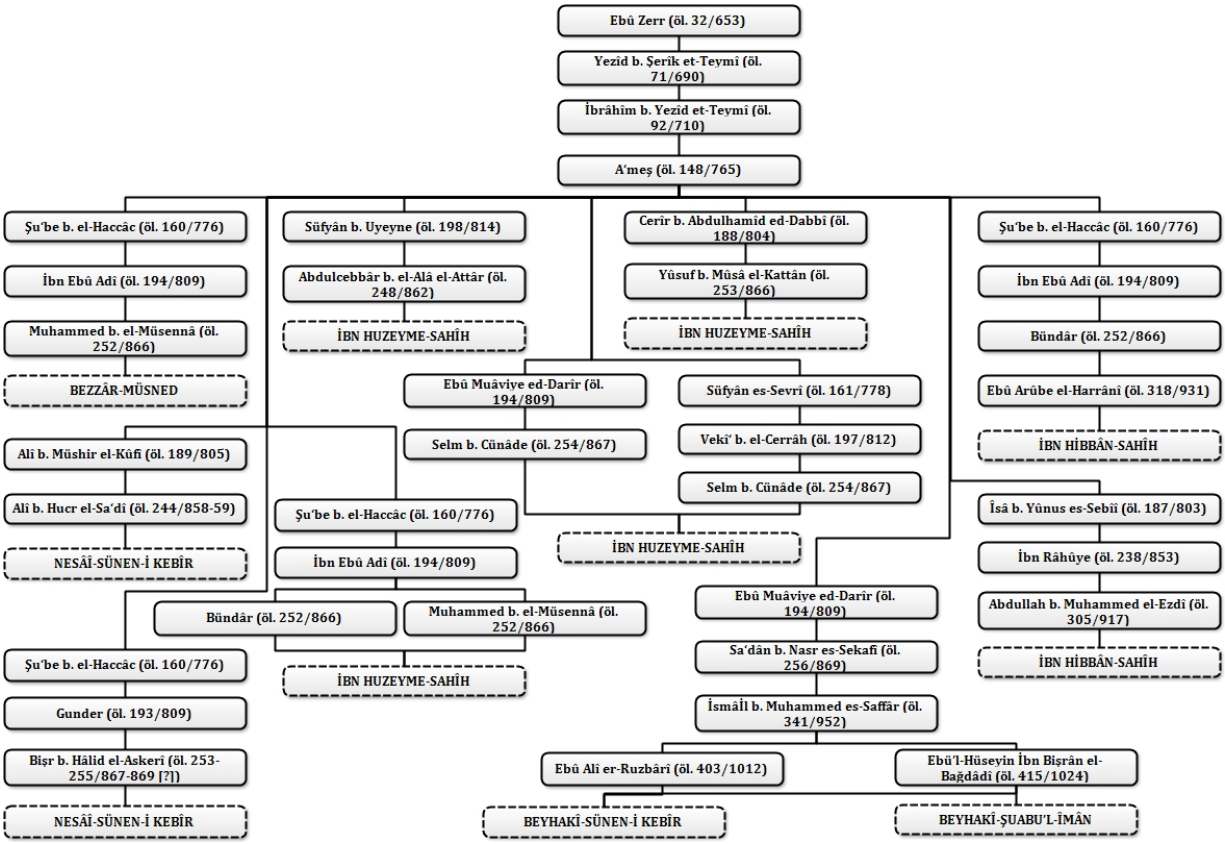

"Bu hadisi Hz. Peygamber'den yalnızca Ebû Zerr'in ve Ebû Zerr'den de sadece A'meş'in rivayet ettiğini biliyoruz. A'meş'ten ise bunu birden fazla râvî rivayet etmiştir." diyen Bezzâr ile İbn Huzeyme'nin hocası Muhammed b. el-Müsennâ, münekkidlerce genellikle "sika, sebt, hüccet" lafızlarıyla ta'dîl edilmektedir. Bununla birlikte onun hakkında "sadûk, la be'se bih" gibi daha alt seviyede ifadeler de kullanılmakta; kitabından hadis rivayet ettiği ve eserinde bazı değişiklikler yaptığı nakledilmektedir.[45] Bu hususların Muhammed b. el-Müsennâ'nın bütün rivayetlerini zayıf saymayı gerektirecek nitelikte olmadığını söylemek mümkündür. İbn Ebû Adî ismiyle bilinen Muhammed b. İbrâhîm el-Basrî de sika kabul edilen râvîlerdendir.[46]

Nesâî'nin Müslim'den farklı şekilde naklettiği rivayetin tarikinde yer alan hocası ve "âlimu'l-ferâiz" lakabıyla tanınan Bişr b. Hâlid hakkında "şeyh, sika" denilmekte,[47] bununla birlikte "garîb rivayetler aktardığı" ifade edilmektedir.[48] Ancak bu hususa şöyle itiraz edilmektedir: "Görünüşe göre bu, sadece İbn Hibbân'ın 'Şu'be←A'meş tarikiyle bazı garîb rivayetler aktarır.' şeklindeki sözünden alınmıştır. Bunu İbn Hibbân dışında söyleyen olmamıştır. Sanki İbn Hibbân'ın kastı, Bişr'in gerçekten Şu'be'den rivayet etmesi değil; aksine onun Şu'be←A'meş tarikiyle gelen bazı hadislerde garîblik arz eden rivayetler nakletmesidir. Çünkü Bişr, Şu'be ile karşılaşmamıştır; zira Şu'be, Bişr doğmadan önce vefat etmiştir."[49] Bu durumda söz konusu tenkidin, incelenen rivayetin senedini doğrudan etkilediği söylenemez. Ayrıca bazı lafız farklılıkları bulunmakla birlikte hadisin metni genel olarak diğer râvîlerin rivayetleriyle de uyum arz etmektedir.

İbn Huzeyme'nin hocaları arasında yer alan Abdulcebbâr b. el-Alâ el-Attâr[50] ile Bündâr lakabıyla bilinen Muhammed b. Beşşâr[51] hakkında "sadûk, lâ be'se bih" gibi lafızlar kullanılmışsa da birçok muhaddis tarafından "sika" kabul edildikleri görülmektedir. Selm b. Cünâde el-Kûfî'nin rivayetlerinde bazen diğer râvîlere muhalefet ettiğinden söz edilmekle birlikte daha ziyade "sadûk, sâlih, sika, hüccet" lafızlarıyla ta'dîl edildiği anlaşılmaktadır.[52] Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân hakkında "sadûk" denilmiş olmakla beraber birçok kimsenin onu "sika" kabul etmesi ve önde gelen musanniflerin eserlerinde

45 Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Muhammed Abdürreşîd (Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniyye, ts.), 9/111; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/362-364; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/124-126; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 505.

46 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 24/321; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/154; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/248.

47 İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/356; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 4/117-118; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1994), 19/92.

48 İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, 8/145.

49 Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 1/172.

50 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 16/291-393; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/612; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 7/459-460.

51 Zehebî, *el-Kâşif*, 2/159; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 11/348-352; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 3/217.

52 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 11/218; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/450; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 5/219-221; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 245.

rivayetlerinin nakledilmesi nedeniyle güvenilir râvîler arasında değerlendirilmesi mümkündür.[53] Cerîr b. Abdulhamîd ed-Dabbî ise ittifakla "sika" sayılan bir râvîdir.[54]

İbn Hibbân'nın hocalarından Ebû Arûbe el-Harrânî, "hâfız, sika" lafızlarıyla ta'dîl edilmekte; onun "ileri derecede Şiî olmasına" dair iddianın ise isabetli olmadığı kabul edilmektedir.[55] Diğer hocası İbn Şîrûyeh olarak bilinen Abdullah b. Muhammed el-Ezdî de "fakîh, hâfız, sika" şeklinde nitelenen bir muhaddistir; ayrıca hadis ilminde önde gelen âlimlerden "seyyidu'l-huffâz" İbn Râhûye'nin (öl. 238/853) *el-Müsned*'ini nakletmiş olması da onun ilmî konumunu göstermektedir.[56] İbn Ebû İshâk lakabıyla bilinen Ebû Amr es-Sebîî ise "sika, sebt, me'mûn" gibi lafızlarla ta'dîl edilmekte, hatta A'meş'in yanından hiç ayrılmadığı aktarılmakta ve onun rivayetlerinde Ebû Muâviye'den daha güvenilir olduğu kabul edilmektedir.[57]

Beyhakî'nin hocaları Ebû Alî er-Ruzbârî, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inini Neysâbûr'da nakleden ve "sika" kabul edilen bir muhaddistir.[58] Ebü'l-Hüseyin İbn Bişrân da "sika, sadûk, sebt" lafızlarıyla ta'dîl edilmektedir.[59] Müsnidu'l-Irâk İsmâil b. Muhammed es-Saffâr hakkında "sika" denilirken[60] Sa'dân b. Nasr es-Sekafî de "sika, sadûk, me'mûn" lafızlarıyla ta'dîl edilmektedir.[61] Beyhakî, rivayeti sadece hocası Ebû Alî er-Ruzbârî'den naklen aynı senedle *Delâilü'n-nübüvve*'de de aktarmaktadır.[62] *Kütüb-i sitte* sonrası hadis kitaplarındaki nakledilen tariklerin de sağlam olduğunu söylemek mümkündür.

Rivayetin nakledilmesi bağlamında hadis ilminde üç *Mu'cem*'iyle tanınan Filistinli muhaddis Taberânî'nin (öl. 360/971) kitaplarında onun nakledilmemesi dikkat çekmektedir. Ancak onun İslâm tarihinde "ilk kez meydana gelmiş" olayları, uygulamaları, sözleri veya kişileri derleyen çalışmalar olan "evâil" türü eserinde rivayeti naklettiği görülmektedir. Çünkü yeryüzünde inşa edilen ilk mescitten söz eden bu rivayet, Taberânî tarafından "yeryüzünde inşa edilen ilk mescit" başlığı altında aktarılmaktadır.[63] Hatta *Kitâbu'l-Evâ'il* musannifleri İbn Ebû Âsım (öl. 287/900)[64] ve Ebû Arûbe el-Harrânî[65] de rivayeti tahrîc etmektedir. Bu bilgiler, çalışmada ele alınan rivayetin temel hadis kaynakları dışında hadis ilminde telif edilen farklı türlerdeki birçok eserde nakledildiğine delalet etmektedir. Nitekim temel hadis kaynaklarının birçoğunda tahrîc edilmesine binaen bunlar üzerine yapılan çalışmalarda, hatta üçüncü başlıkta görüleceği üzere diğer ilim dallarında yazılan eserlerde de rivayeti tespit etmek mümkündür.

1.2. Rivayetin Metin Açısından İncelenmesi

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunması hakkındaki rivayetin metninin üç hâli bulunmaktadır: Kısa, orta ve uzun. Hadisin kısa metnini İbn Ebû Şeybe şöyle aktarmaktadır: Ebû Zerr, "Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde inşa edilen (ilk) mescid hangisidir? deyince Hz. Peygamber, "el-Mescidü'l-Harâm" cevabını vermiştir. Ebû Zerr, "Sonra hangisi?" deyince Rasûlullah, "el-Mescidü'l-Aksâ -yani Beytülmakdis-" karşılığını vermiştir.[66] Fakat aynı musannif, naklettiği başka bir tarikte zikredilen metin olmadan sadece rivayetin sonundaki "Namaz vaktine nerede yetişirsen orada namaz kıl; işte orası mescittir." şeklindeki cümleyi aktarmaktadır.[67] Rivayetin uzun versiyonunu ise Abdürrezzâk b. Hemmâm şöyle nakletmektedir: Ebû Zerr, "Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde inşa edilen ilk mescid hangisidir?" diye sorunca Hz. Peygamber, "Mescid-i Harâm'dır." buyurmuştur. Ebû Zerr, "Sonra hangisidir?" diye sorunca Rasûlullah, "Sonra Mescid-i Aksâ'dır." buyurmuştur. Ebû Zerr, "İkisinin (inşası) arasında ne kadar süre vardır?" deyince Hz. Peygamber "Kırk yıl vardır." buyurmuştur. Sonra da şöyle demiştir: "Namaz vaktine nerede yetişirsen orada namaz kıl; çünkü orası mescittir." İbrâhîm et-Teymî der ki: "Babam yolda Mushaf'ı elinde tutar, secde âyetini okur ve yolda olduğu hâlde secde ederdi."[68] Humeydî ise buna benzer bir şekilde ancak sondaki cümleyi başa almakta ve İbrâhîm et-Teymî'nin dediğine göre "Babamla birlikte yürüyordum. (Babam) secde âyetini okudu ve hemen secde etti." diyerek

---

53 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 32/465-467; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/221-222; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 14/940-941; Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 4/136.

54 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/9-18; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 2/583-587. Cerîr'in ömrünün sonlarına doğru hafızasının zayıfladığı ifade edilse de bunun doğru olmadığı belirtilmektedir. bk. Ma'rûf - Arnaût, *Tahrîr*, 1/213.

55 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/510-512; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/560-561.

56 İbn Şîrûyeh için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/166-168; İbn Râhûye için bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1/576-582.

57 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23/62-76; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/489-494; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 10/525-533.

58 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/219-220; Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh el-Mansûrî, *es-Selsebîlu'n-nakî fî terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî* (Riyad: Dâru'l-Âsıme, 2011), 336-339.

59 Ebû Bekir Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 13/580-581; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/311-313; Mansûrî, *es-Selsebîlu'n-nakî*, 490-493.

60 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/440.

61 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/283-284; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/357-358; Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh el-Mansûrî, *Teysîrü'l-vedûd bi-terâcimi ricâli Müntekâ İbni'l-Cârûd* (Riyad: Dâru'l-Âsıme, 2016), 174-184.

62 Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerî'a*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1988), 2/43.

63 Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Kitâbu'l-Evâil*, thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Furkân, 1403), 104 (No. 75).

64 Ebû Bekir Ahmed b. Amr İbn Ebû Âsım eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-Evâil*, thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1405), 105 (No. 164).

65 Ebû Arûbe Hüseyin b. Muhammed el-Harrânî, *Kitâbu'l-Evâil*, thk. Meş'al b. Bânî el-Mutayrî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 49 (No. 17).

66 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 20/170 (No. 38679).

67 İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 5/171 (No. 7964).

68 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, 1/403 (No. 1578), 3/348 (No. 5925).

devamını nakletmekte, ancak diğer rivayetlerde geçen "arz" kelimesinin yerine "vechu'l-arz" ibaresini kullanmakta ve "yeryüzünün tamamının mescid" olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Humeydî'de olduğu gibi bazı tariklerde son cümleden önce de "Sonra hangisi?" sorusu yer almaktadır.[69] Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde rivayetin baş kısmı biraz daha farklı geçmektedir: İbrâhîm et-Teymî'nin babası, "Ben, ona Kur'ân'ı arz ederdim, o da bana arz ederdi; sokakta yürürken böyle yapardık. Secde âyetine geldiğinde hemen secde ederdi. (Ben) "Sokakta secde mi ediyorsun?" deyince o da "Evet. Ebû Zerr'i şöyle derken işittim…" diyerek hadisi nakletmektedir.[70] Bu metne göre diyalogun sahâbî ile tâbiî arasında yaşandığı anlaşılsa da bunun hatalı olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu kısmın nakledildiği diğer hadis kitaplarında konuşmanın İbrâhîm et-Teymî ile babası arasında gerçekleştiği görülmektedir ki rivayetin devamından hareketle bunun doğru olduğu söylenebilir. Ayrıca Nesâî'nin hadis kitaplarında son kısım "Kırk yıl vardır ve yeryüzü senin için namazgah/mesciddir. Nerede namaz vaktine yetişirsen orada kıl." şeklindedir.[71] Rivayetin orta hâli ise İbrâhîm et-Teymî'nin başındaki veya sonundaki sözü olmadan nakledilen metindir. Hem temel hadis kaynakları hem de diğer türlerde telif edilen eserlerde anlamı değiştirmeyecek bazı küçük farklılıklar hariç rivayet genellikle bu şekilde nakledilmektedir. Meselâ; Tayâlisî'nin tarikinde Ebû Zerr'in "Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde inşa edilen ilk mescid hangisidir?" sorusuna ikinci bir soru olmadan Hz. Peygamber'in "el-Mescidü'l-Harâm, sonra el-Mescidü'l-Aksâ'dır." şeklinde cevabı bulunmaktadır.[72] Ayrıca bazı tariklerde "arz" kelimesi olmazken Buhârî'deki son cümle ise şöyledir: "Bundan sonra namaz vaktine nerede yetişirsen orada namazını kıl. Çünkü fazilet ondadır."[73] Hadisin çoğu tarikinde genellikle "Mescid-i Aksâ" kullanımı olsa da bazılarında bunun yerine "Beytülmakdis" ifadesi tercih edilmektedir. Fakat Ahmed b. Hanbel'in bir tarikinde "Beytülmakdis" kelimesinin hadisi nakleden râvîye ait olduğu görülmektedir.[74]

2. Muhaddislerin Rivayeti Yorumlaması

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunmasıyla ilgili rivayetin birçok hadis kitabında tahrîc edilmesi, aynı zamanda pek çok muhaddisin de konu hakkında yorum ve değerlendirme yapmasını sağlamıştır. Bu noktada kronolojik bir sıralama takip edilerek muhaddislerin rivayetteki müşkile nasıl bir çözüm sundukları belirlenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda hadisi açıklamaya çalışan ilk âlimin Tahâvî (öl. 321/933) olduğu görülmektedir. O, anlaşılmasında güçlük bulunan hadisleri açıkladığı eserinde rivayeti nakletmesinin devamında "Birisi şöyle söyledi: Mescid-i Harâm'ı İbrâhîm; Mescid-i Aksâ'yı ise Dâvûd ve oğlu Süleymân yapmıştır. Hâlbuki İbrâhîm ile onların arasında Allah'ın dilediği kadar nesiller vardır. Çünkü İbrâhîm'den sonra oğlu İshâk, İshâk'tan sonra oğlu Ya'kûb, Ya'kûb'tan sonra oğlu Yûsuf, Yûsuf'tan sonra Mûsâ, Mûsâ'dan sonra Dâvûd gelir. Bunların arasında İsrailoğulları'nın on iki boyundan olanlar ile başka peygamberler de vardır. Mezkûr zaman aralıkları kırk yılı kat kat aşar." diyerek itiraza yer vermekte, ardından şöyle cevap vermektedir: "Bu iki mescidi inşa edenler, ismi zikredilen kimselerdir. Fakat Ebû Zerr'in Rasûlullah'a sorusu, iki mescidin yapılması arasındaki zamanı değil de onların inşa ediliş süreleri hakkındadır. Zira Rasûlullah, Ebû Zerr'e böyle cevap vermiştir. Ayrıca Mescid-i Aksâ'yı ilk defa Dâvûd ve Süleymân'dan önceki peygamberlerden birinin yapması da muhtemeldir; Dâvûd ile Süleymân ise kendi zamanlarında onu yeniden inşa etmişlerdir. Dolayısıyla bu hadiste imkânsız görülecek bir durum yoktur. Benzer hadisler de bu şekilde te'vîl edilmelidir."[75]

Görüldüğü üzere Tahâvî, hadisi iki şekilde çözmeye çalışmaktadır: İlki; süreden kastedilen, iki mescidin yapılışı arasındaki değil de mescidlerin inşa süreleridir. Meselâ; Mescid-i Harâm 120 yılda ve Mescid-i Aksâ ise 80 yılda inşa edilmiş; yapılış zamanı açısından aralarında 40 yıl bulunmaktadır. Fakat rivayetin metni böyle bir yoruma pek imkân vermediği gibi sonraki şârihlerden buna işaret eden ya da benzer bir görüşü benimseyen başka biri de tespit edilememiştir. Muhtemelen ilk görüşe Tahâvî'nin kendisi de kesin bir şekilde katılmamaktadır ki ikinci bir ihtimal daha ileri sürmektedir. En sonunda da "Rasûlullah'tan size bir hadis rivayet edildiğinde Rasûlullah hakkında en uygun, en takvalı ve en doğru olanı zannedin." sözünün yorumuna dayanak yapmaktadır.

Sahîh-i Buhârî üzerine ilk şerhi yazan Hattâbî (öl. 388/998) ise Tahâvî'nin ikinci görüşüne benzer bir yorum yapmaktadır. Şârih, Mescid-i Aksâ'nın ilk hâlini Dâvûd ve Süleymân'dan önce Allah'ın veli kullarından birinin inşa ettiğini; sonra Dâvûd ile Süleymân'ın onu yeniden yapıp genişlettiklerini ve bu yüzden mescidin onların yapısı olarak anıldığını söylemektedir. Hadisin bunun dışında başka bir şekilde anlaşılamayacağını söyleyen Hattâbî, sebebini ise Tahâvî gibi "Mescid-i Harâm'ı inşa eden İbrâhîm'le Dâvûd ve Süleymân arasında İshak, Ya'kûb, Yûsuf, Mûsâ gibi birçok peygamber bulunması; mezkûr peygamberlerin ömürlerinin birkaç asır olması ve bu sürenin kırk yıldan çok daha fazlasına tekabül

---

69 Humeydî, *el-Müsned*, 1/226 (No. 134).
70 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/306 (No. 21383).
71 Müslim, "el-Mesâcid", 2; Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*, 1/384 (No. 771), 10/146 (No. 11217); Nesâî, "el-Mesâcid", 3 (No. 690); İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, 1/636 (No. 1290).
72 Tayâlisî, *el-Müsned*, 1/370 (No. 464).
73 Buhârî, "Ehâdîsu'l-Enbiyâ", 10 (No. 3366), 40 (No. 3425).
74 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/334 (No. 21421).
75 Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/109-110.

etmesi" şeklinde ileri sürmektedir.[76] Hem Tahâvî hem de Hattâbî'nin benzer yorumu, sonraki dönemdeki âlimler tarafından kabul edilmekte[77] ve farklı açılardan olsa da aynı noktada birleşmektedirler.

İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), *es-Sahîhayn*'daki anlaşılması zor meseleleri ve rivayetleri ele aldığı çalışmasında mezkûr rivayeti naklettiği yerde "Hadiste 'İki mescidin inşası arasında kırk yıl vardı.' nasıl buyrulur! Hâlbuki Kâbe'yi İbrâhîm ve Beytülmakdis'i Süleymân inşa etti ve aralarında bin yıldan fazla bir süre vardır?" denilirse şöyle cevap verilir: "Burada işaret edilen, iki mescidin ilk inşası ve temellerinin atılmasıdır; yoksa Kâbe'yi ilk inşa eden İbrâhîm değildir, Beytülmakdis'i de ilk inşa eden Süleymân değildir. Peygamberler, sâlihler ve iki mescidi inşa edenler çoktur. İlk yapanın kim olduğunu Allah daha iyi bilir. Biz, Kâbe'yi ilk inşa edenin Âdem olduğunu rivayet ettik. Sonra onun çocukları yeryüzüne yayıldı. Onlardan bazılarının Beytülmakdis'i inşa etmiş olmaları mümkündür."[78] Nitekim Kurtubî (öl. 671/1273) de ihtisâr ettiği *Sahîh-i Müslim*'deki müşkil hadisleri açıkladığı *el-Müfhim*'de "kırk yıl" ifadesinde bir problem olduğuna işaret ederek benzer bir yorum yapmakta, Kâbe'yi ilk defa Âdem ve Mescid-i Aksâ'yı ise onun soyundan birinin kırk yıl sonra yapmış olabileceğini söylemektedir.[79] Her iki âlimin açıklaması Tahâvî ile Hattâbî'nin şerhleriyle sonuç olarak örtüşse de Kâbe'yi inşa edenin Hz. Âdem olduğuna ve Mescid-i Aksâ'yı ise onun neslinden birinin yaptığına işaret etmesiyle ayrılmaktadır.

Farklı ilim dallarında birçok eser telif eden Moğultây b. Kılıç (öl. 762/1361), İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i üzerine yazdığı ancak tamamlayamadığı şerhinde rivayeti geniş bir şekilde ele almaktadır. Müellif, hadisi Buhârî ve Müslim'in tahrîc ettiğini belirterek İbn Huzeyme'nin tariklerini aktarmakta; İbn Hibbân'ın *es-Sahîh*'te "İsmâil ile Dâvûd arasında bin yıl olduğunu iddia edenleri reddeden rivayetin zikri"[80] diyerek Ebû Zerr hadisini nakletmekte ancak Ziyâeddîn el-Makdisî'nin (öl. 643/1245) *İlelü't-Tekâsîm ve'l-envâ'*da "Ebû Hâtim, Beyt'in ilk defa İbrâhîm ile İsmâil tarafından bina edildiğini zannetmiş ve yanılmıştır."[81] tenkidine yer vermektedir. Şârih, sözlerine "Rivayet edildiğine göre Âdem, Kâbe'yi haccedince melekler ona 'Biz, senden iki bin yıl önce bu Beyt'i haccettik.'[82] demişlerdir. Sonra mümeyyiz kimseye gizli kalmayacağı gibi İsmâil ile Dâvûd arasında asırlar vardır ki bu, kırk yıldan çok fazladır. Çünkü Dâvûd, Mûsâ'dan da sonradır. Hadisin anlamı 'İki mescidin çok eski zamanda ilk defa yapılması, sonra yıkılması, ardından yeniden inşa edilmesi' minvalinde anlaşılmalıdır." şeklinde devam etmektedir. Akabinde İbnü'l-Cevzî ile Kurtubî'nin görüşlerine ve Ehl-i tarih'in "Bu süre, bin yıldan fazladır." sözüne işaret eden Moğultây, bu açıklamalara itiraz edilebileceğini söyleyerek bazı rivayetler aktarmaktadır. Öncelikle İbn Hişâm'dan (öl. 218/833) "Âdem, Kâbe'yi inşa ettikten sonra Cebrâil'in onu Beytülmakdis'e götürüp orayı inşa etmesini emrettiğine ve orada ibadet ettiğine" dair rivayet nakletmiştir.[83] Devamında Hz. Alî'den (öl. 60/680) gelen bir rivayetin bu meseleyi çözdüğünü ve başka bir açıklamaya ihtiyaç bırakmayacağını belirterek onu aktarmaktadır. Rivayete göre bir adam, Hz. Alî'ye "Şüphesiz insanlar için kurulan ilk ev, Mekke'de olandır, mübarektir…"[84] âyetindeki "ilk ev"in yeryüzünde kurulan ilk ev olup olmadığını sorunca şöyle cevap vermiştir: "Hayır, ondan önce Nûh vardı ve onun da evleri vardı. Ondan önce de İbrâhîm vardı ve onun da evleri vardı. Fakat bu, insanlar için bereket, hidayet, İbrâhîm'in makamı ve güvenlik yeri olarak konulan ilk evdir."[85] yorumuna delil teşkil eden hadisleri nakleden Moğultây, Hz. Alî'nin burada "vaz'" (konulma) ile "bina"nın aynı şey olmadığını açıkladığını[86] ve böylece sorunun ortadan kalktığını; âyet ve hadisin delâletine göre Allah'ın Mescid-i Harâm'ı yerleştirdiğinde henüz Mescid-i Aksâ'nın bulunduğu yere benzerinin konulmadığını belirterek günümüze ulaşmayan Muhammed b. Abdak el-Kencî'nin (öl. 682/1283) *Târîh-i Beytilmakdis*'inden önce Hz. Alî'nin "Yeryüzü (başlangıçta) su idi. Allah bir rüzgâr gönderdi, yeryüzünü süpürdü, toprak ortaya çıktı. Allah onu dört parçaya ayırdı: Bir parçasından Mekke'yi, ikincisinden Medine'yi, üçüncüsünden Beytülmakdis'i, dördüncüsünden Kûfe Mescidi'ni yarattı." sözünü ve ardından Kâ'b el-Ahbâr'dan (öl.

---

76 Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmu'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1988), 3/1542-1543.

77 Hattâbî'nin yorumunu aynı şekilde aktaranlara misal için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabîyye, 1981), 14/27; Ebû Abdullah Muhammed b. Abduddâim el-Askalânî el-Birmâvî, *el-Lâmiu's-sabîh bi-şerhi'l-Câmii's-sahîh*, thk. Nûreddîn Tâlib vd. (Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 9/463.

78 Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî İbnü'l-Cevzî el-Bağdâdî, *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*, thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 1/359-360.

79 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddîn Dîb Mistû vd. (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir-Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1997), 2/114-115.

80 İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 14/120.

81 Makdisî'nin eserinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. bk. Abdulkerim Malkoç, *Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdîsü'l-Muhtâra İsimli Eseri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 109.

82 Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 5/450-452 (No. 3703). Muhakkik, hadisin isnâdının zayıf olduğunu belirtmektedir.

83 Şârih, rivayetin *Kitâbu'l-Megâzî*'de geçtiğini belirtse de İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi İbn Hişâm'ın *et-Tîcân*'da aktardığı tespit edilmiştir. bk. Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî, *et-Tîcân fî mülûki Himyer* (San'a: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347), 22; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 10/93.

84 Âl-i İmrân 3/96.

85 Moğultây, rivayetin senedini de zikretmekte ve içinde Hâkim en-Neysâbûrî ile Beyhakî'nin de ismi geçmektedir. Ancak metin açısından bazı farklılıklar vardır. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Âdil Mürşid vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018), 4/170-171 (No. 3192); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 5/452-454 (No. 3704).

86 Bu minvalde aynı görüşü belirten bir başka âlim ise Tîbî'dir (öl. 743/1343). bk. Zeynüddîn Abdurraûf b. Tâcülârifîn el-Münâvî, *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-sagir min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Ahmed Abdusselâm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 3/83; Aslında Mübârekfûrî de önce benzer bir görüş dile getirmekte, fakat devamında Kurtubî ile İbn Kayyim'in açıklamalarına yer vermektedir. bk. Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed Abdusselâm Mübârekfûrî, *Mir'âtu'l-mefâtîh* -Hatîb et-Tebrîzî'nin *Mişkâtu'l-Mesâbîh*'i ile birlikte- (Hindistan: el-Câmiatu's-Selefiyye, 1985), 2/468-469.

32/652-53 [?]) "Süleymân, Beytülmakdis'i eski temeli üzerine inşa etti; İbrâhîm de Kâbe'yi eski temeli üzerine inşa etmişti. Beytülmakdis'in temellerini ise Sâm b. Nûh atmıştı." şeklindeki rivayetlerini zikretmektedir. Ayrıca Hz. Âdem'in Kâbe'yi haccetmesi rivayeti, Mekke'de o vakitte bina bulunduğu anlamını zorunlu kılmayacağını ve bazı rivayetlerde ise oranın bir tümsek veya yakut gibi bir taş olduğunun da nakledildiğini; "yeryüzünün ve bütün yaratılmışların altı günde yaratıldığı dönemde her gün bin yıl olarak düşünüldüğünde Kâbe'nin yaratılışı ile Mescid-i Aksâ'nın yaratılışı arasında bu dünya yılıyla kırk yıllık bir fark bulunmuş olabileceğini" işaret etmektedir.[87] Moğultây'ın hadisi rivayetler aktararak açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Ancak nakledilen rivayetlerin sıhhatine dikkat edilmediğini hem de birbiriyle çeliştiğini söylemek mümkündür. İlk rivayette Mescid-i Aksâ'yı Hz. Âdem'in yaptığı, sonrasındakinde Hz. Nûh'un oğlunun inşa ettiği geçmektedir. Ayrıca birbirinden farklı görüşler zikretmesi de onun bu konudaki müşkili çözme gayreti içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Moğultây'ın Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın duvarlarla çevrili bir bina şeklinde değil de bir ibadet mahalli olarak konum şeklinde anlaşılması gerektiğine dair görüşüne yakın başka bir değerlendirme yapan da Alî el-Kârî'dir (öl. 1014/1605). Muhaddis, hadisi açıklamaya başlarken bu yaklaşımını belli etmektedir. Nitekim Ebû Zerr'in "Ey Allah'ın Rasûlü! Yeryüzünde hangi mescit ilk olarak kuruldu?" sözünü "duvarlarla inşa edilmiş bina şeklinde değil de ibadet mahalli kılınması" şeklinde yorumlamaktadır. Devamında Hz. İbrâhîm'in Kâbe'yi ve Hz. Süleymân'ın Mescid-i Aksâ'yı ilk inşa eden olmadığını, Hz. Âdem'in Kâbe'yi yaptığını belirterek görüşünü delillendirmek için kendinden önceki âlimlerin yorumlarına ve naklettikleri rivayetlere yer vermektedir.[88]

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşasını muhaddisler genellikle Hz. Âdem zamanına dayandırsa da farklı yaklaşımlar sergileyenler de vardır. Sıbt İbnü'l-Acemî (öl. 841/1438), ilim talebelerinin bu hadis hakkında çokça soru sorduğunu ifade etmekte ve sualin "Mescid-i Aksâ'yı inşa eden Süleymân'dır. Oysa onun ile İbrâhîm arasında bin yıldan fazla süre vardır." şeklinde olduğunu nakletmektedir. Cevap olarak ise "Süleymân'ın Mescid-i Aksâ'daki yaptığı şey, onu ilk defa inşa etmek değil de yenilemektir. Temelini atan ise İshâk'ın oğlu Ya'kûb'tur ki bu da Hz. İbrâhîm'in Kâbe'yi inşasından kırk yıl sonra olmuştur." denmiştir. Sıbt İbnü'l-Acemî, bu cevabı İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (öl. 751/1350) sözlerinde gördüğünü[89] ve muhaddis Bulkînî'den (öl. 824/1421) işittiğini belirtmektedir.[90] Bu yorumdan hareketle muhtemelen âyete dayanarak Kâbe'ye ilişkin herhangi bir değerlendirme yapılmadığı, buna karşılık Mescid-i Aksâ'nın temelinin atılması ve tecdîdinin farklı şahıslara nispet edildiği görülmektedir.

Hadisin yorumlanmasına dair sonraki süreçte bazı âlimler, önceki görüşleri aynen aktarma yolunu takip etmektedir. Meselâ; İbnü'l-Mülakkin (öl. 804/1401), Hattâbî ile Moğultây b. Kılıç'ın yorumlarına aynı şekilde yer vermektedir.[91] Bir kısmı ise hem kendinden evvelki şârihlerin yorumlarına yer vermekte hem de kendisi çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Meselâ; İbn Hacer, İbnü'l-Cevzî'nin "Kâbe'yi İbrâhîm ve Mescid-i Aksâ'yı Süleymân inşa etmiştir, aralarında bin yıldan fazla bulunmaktadır." sözüne işaret ettikten sonra dayandıkları delillerin Nesâî'nin naklettiği "Hz. Süleymân'ın Beytülmakdis'i inşa ettiğinde üç istekte bulunması" hakkındaki hadis[92] ile Taberânî'nin aktardığı "Dâvûd, Beytülmakdis'in inşasına başlayınca Allah'ın bu işi Süleymân'ın tamamlayacağını vahyetmesine" dair rivayet olduğunu belirtmektedir.[93] Akabinde Şeyhu'l-İslâm, hadiste kastedilenin "ilk bina ve temelinin atılması" olduğunu ifade ederek "Ne İbrâhîm Kâbe'yi ne de Süleymân Beytülmakdis'i ilk inşa eden kişidir. Rivayete göre Kâbe'yi ilk yapan Âdem'dir. Âdem'in evlatları yeryüzüne yayılmıştır ki onlardan birinin Beytülmakdis'i inşa etmesi mümkündür." demektedir.[94]

İbn Hacer, İbn Hibbân'ın hadisin zahirine takıldığını ve Makdîsî'nin ona itirazını, ardından Hattâbî'nin yorumunu aktardıktan sonra kendisi şöyle demektedir: "Hattâbî'nin zikrettiği ilk ihtimal makuldür.[95] Bunun dışında şunları söyleyenleri de gördüm: Mescid-i Aksâ'nın temelini atan ilk kişi Âdem, melekler ya da Nûh'un oğlu Sâm'dır; başka bir görüşe göre ise Ya'kûb'dur.[96] İlk iki görüşe göre onlardan sonrakilerin yaptığı iş, tıpkı Kâbe'de olduğu gibi bir yenilemedir. Son iki görüşe göre ise İbrâhîm veya Ya'kûb'un yaptığı iş, asıl inşa ve temel atmadır; Dâvûd'un yaptığı ise bunun yeniden onarımı ve baştan inşasıdır ki o, onun eliyle değil de Süleymân tarafından tamamlanmıştır. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği ihtimal daha güçlüdür. Nitekim bu görüşü destekleyen ve iki mescidin de temelini Âdem'in attığını

---

87 Ebû Abdullah Moğultây b. Kılıç el-Bekcerî, *el-İ'lâm bi-sünnetihî âleyhisselâm -Şerhu Sünen-i İbn Mâce-*, thk. Ebü'l-Abbâs İbn Ebü'l-Ayneyn (Kahire: Dâru İbn Abbâs, 2007), 4/216-219.

88 Ebü'l-Hasen Nûreddîn b. Sultân Alî el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 2/629-630.

89 İbn Kayyim, bu görüşünü *Zâdu'l-meâd*'da beyan etmektedir. bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*, thk. Şuayb el-Arnaût-Abdülkâdir el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 1/49.

90 İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Havâşî alâ Sünen-i İbn Mâce*, thk. Fâdıl b. Halef el-Hummâde (Riyad: Dâru Atlâsi'l-Hudarâ, 2017), 1/396.

91 Ebû Hafs Ömer b. Alî İbnü'l-Mülakkin el-Mısrî, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmii's-sahîh*, thk. Dâru'l-Felâh (Katar: Vizarâtu'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 2008), 19/401-404.

92 Nesâî, *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*, 1/385 (No. 774).

93 Bu rivayet, Taberânî'nin elimizdeki eserlerinde tespit edilememiştir. Muhtemelen *el-Mu'cemu'l-kebîr*'in günümüze ulaşmayan ciltlerinde bulunmaktadır.

94 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/92.

95 *Fethu'l-bârî*'deki Hattâbî'nin yorumu şöyledir: "Mescid-i Aksâ'nın ilk binasını Hz. Dâvûd ve Süleymân'dan önce Allah'ın velilerinden biri yapmış, sonra onlar genişletmiştir. Ayrıca 'Îlîyâ'ya nispet edildiğini, bunun bânisi olabileceğini söyler. Fakat âlimler, Îlîyâ'nın aslında şehrin adı olduğunu, tıpkı 'Mescid-i Medine' gibi mescide şehir adıyla nispet edildiğini ifade etmişlerdir." bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/93.

96 Suyûtî, bu görüşleri zikrettikten sonra İbn Hacer'in ilk görüşü daha doğru kabul ettiğini belirtmektedir. bk. Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *et-Tevşîh ale'l-Câmii's-sahîh*, thk. Rıdvân Câmi Rıdvân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 5/2175.

söyleyenlerin sözünü doğrulayan deliller buldum. İbn Hişâm, *Kitâbü't-Tîcân*'ında şöyle zikretmiştir: 'Âdem, Kâbe'yi inşa ettiğinde Allah ona Beytülmakdis'e gitmesini ve onu inşa etmesini emretti; o da gidip onu inşa etti ve orada ibadet etti.' Hz. Âdem'in Kâbe'yi inşa ettiğine dair bilgi meşhurdur. Abdullah b. Amr'ın (öl. 65/684-85) hadisinde geçtiği üzere tufan zamanında Beyt (Kâbe) kaldırılmış, sonra Allah onu İbrâhîm'e göstermiştir. İbn Ebû Hâtim'in (öl. 327/938) naklettiği rivayet ise şöyledir: Allah, Âdem yeryüzüne indirildiğinde Beyt'i de onunla beraber indirdi. Âdem, meleklerin sesini ve tesbihlerini kaybedince Allah ona 'Ey Âdem! Ben, Arş'ımın etrafında yapılan tavaf gibi tavaf edilecek bir Beyt indirdim; oraya git.' buyurdu. Bunun üzerine Âdem Mekke'ye doğru yola çıktı, Hindistan'a indirilmişti ve adımları uzun (büyük) tutulmuştu. Böylece Beyt'e ulaştı ve onun etrafında tavaf yaptı.[97] Denildi ki: O, Kâbe'ye yönelerek namaz kıldıktan sonra Beytülmakdis'e yönelmesi emrolundu; orada bir mescid edindi ve orada namaz kıldı ki bu, neslinden bazılarının kıblesi olsun."[98] Şeyhu'l-İslâm İbn Hacer, konuya dair birçok âlimin görüşüne başvurmakta ve aralarında bir tercih yaparak görüşüne delil teşkil edecek rivayetler aktarmaktadır. Buradan hareketle İbn Hacer hem Kâbe'yi hem de Mescid-i Aksâ'yı inşâ edenin Hz. Âdem olduğu kanaatindedir.

Aynî (öl. 855/1451) ise Hattâbî, İbnü'l-Cevzî, Kurtubî gibi muhaddislerin yanında bazı müfessirlerin görüşlerine kısaca işaret etmektedir. Bu nakillerden Kurtubî'nin yorumuna katıldığı görülen Aynî, İbn Hacer gibi konu üzerinde detaylı bir şekilde durmamaktadır.[99] Kastallânî'nin (öl. 923/1517) açıklamalarının ise genel olarak İbn Hacer'le uyuştuğu görülmektedir. Kastalllânî, hadiste İbrâhîm ile Süleymân'ın bu iki mescidi bizzat ilk defa inşa ettiklerine dair bir delil bulunmadığını; onların daha önce başkalarının temelini attığı yapıları yenilediklerini; ne İbrâhîm'in Kâbe'yi ne de Süleymân'ın Mescid-i Aksâ'yı ilk defa yapan kişi olmadığını; oysa Âdem'in Kâbe'yi inşa ettiği bilgisinin meşhur olduğunu; Âdem'in Kâbe'yi yaptıktan ve evlatları yeryüzüne yayıldıktan sonra onların bazılarının Mescid-i Aksâ'yı inşa etmiş olabileceğini belirtmektedir.[100]

Buhârî şârihleri arasında yer alan ve aynı zamanda İbn Hacer'den *Sahîh-i Buhârî* icazeti almış bulunan Osmanlı âlimi ve müftüsü Molla Gürânî (öl. 893/1488)[101] ise farklı bir görüş ileri sürmektedir. O, Kâbe'yi İbrâhîm'in ve Mescid-i Harâm'ı ise Âdem'in yaptığını; ardından Âdem'in Mescid-i Harâm'ı yaptıktan sonra Beytülmakdis'e gitmesinin emredildiği ve orada Mescid-i Aksâ'yı inşa ettiğini, Süleymân'ın yaptığının ise harikulade bir iş olduğunu belirtmektedir. Molla Gürânî, ikinci görüş olarak "Mescid-i Harâm ile kastedilenin Kâbe olduğunu, Hz. Âdem'in hem Kâbe'yi hem de Mescid-i Aksâ'yı inşa ettiğini ve iki mescidin yapılması arasında kırk yıl bulunduğunu" nakletse de ilk görüşü daha doğru görmektedir.[102] Buna göre Molla Gürânî, "kırk yıl" meselesindeki müşkili çözmek için Kâbe ile Mescid-i Harâm'ın aynı olmadığını fakat aynı mekânda bulunduğu ve Kâbe'nin Mescid-i Harâm'ın merkezindeki yapıyı teşkil ettiği, hadiste geçen "ilk mescid" ifadesiyle Kâbe binası değil, onun etrafındaki ibadet alanının kastedildiği kanaatindedir.

Sahîh-i Müslim üzerine yazdığı eserinde Kurtubî'nin hadisteki müşkili çözmeye çalıştığı görülse de aynı kitaba şerh yazanların farklı bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Zira Kâdî Iyâz (öl. 544/1149), hadisin başındaki İbrâhîm et-Teymî'nin sözünü ve sonundaki Rasûlullah'ın "Yeryüzü senin için mescittir; nerede namaz vakti sana yetişirse orada namaz kıl." buyruğunu açıklamaktadır.[103] Hatta Nevevî (öl. 676/1277) de benzer bir yorum yapmakta ve hadisteki müşkile hiç temas etmemektedir.[104] Fakat çağdaş âlimlerden Hererî (öl. 1441/2019), hem Müslim hem de İbn Mâce'nin eserlerine yazdığı şerhlerde Hz. Peygamber'in cevabındaki "kırk yıl" ifadesinde bir problem olduğunu, oysa "İbrâhîm, İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu…"[105] âyetinde geçtiği üzere açık bir şekilde Kâbe'yi İbrâhîm'in inşa ettiğine; Mescid-i Aksâ'yı ise "Süleymân'ın yaptıktan sonra Allah'tan üç istekte bulunması" hakkındaki hadiste geçtiği üzere Hz. Süleymân'ın inşa ettiğine ve iki peygamber arasında bin yıldan fazla süre bulunduğuna işaret etmektedir. Müellif, bu müşkili Kurtubî'nin görüşü ve Tahâvî'nin ikinci açıklamasını aktararak çözmeye çalışmaktadır. Ayrıca öncesinde Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Harâm'dan kırk yıl sonra inşa edilmesi hususunun Allah'ın ilminde böyle takdir edilmesinden ötürü mümkün olduğunu; Mescid-i Harâm'ı Hz. İbrâhîm'in, Mescid-i Aksâ'yı da Hz. Süleymân'ın inşa etmesi ve aralarında asırlar bulunmasının iki mescidin arasının kırk yıl olmasını problemli kılmayacağını, zira onların yapmasının ilk inşa değil de önceki binanın yenilenmesi şeklinde anlaşılabileceğini belirtmektedir.[106] Ayrıca yine yakın dönem âlimlerinden Vellevî (öl. 1442/2020) de hem Müslim'in kitabına yazdığı *el-Bahru'l-muhît*'te hem de İbn Mâce'nin

---

97 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2006), 8/2485.

98 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/93.

99 Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 15/361.

100 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021), 12/120-121.

101 Necmi Sarı, *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı -İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme-* (İstanbul: Ümmükura Yayınevi, 2021), 33-34; Necmi Sarı, "Hadis Usûlünün Zirve İsmi: İbn Hacer el-Askalânî", *Asos Journal* 47 (2017), 541-542.

102 Ahmed b. İsmâil el-Hanefî Molla Gürânî, *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*, thk. Ahmed İzzû İnâye (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 2007), 6/264.

103 Ebü'l-Fazl Iyâz b. Mûsâ b. el-Yahsubî, *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmâil (Mansura: Dâru'l-Vefâ, 1998), 2/434-435.

104 Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Minhâcu'l-muhaddisîn ve sebîlu tâlibîhi'l-muhakkikîn fî şerhi Sahîhi Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî*, thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî (Dımaşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 2020), 5/39-40.

105 el-Bakara 2/127.

106 Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut-Cidde: Dâru Tavki'n-Necât-Dâru'l-Minhâc, 2009), 8/63-65; Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdullah el-Hererî, *Şerhu Sünen-i İbn Mâce* (Beyrut-Cidde: Dâru Tavki'n-Necât-Dâru'l-Minhâc, 2018), 5/245-246.

eserine yazdığı *Zahîratu'l-ukbâ*'da rivayeti geniş bir şekilde ele almaktadır. Fakat onun yaklaşımı, hadis hakkında yapılan önceki yorumları nakletmekten müteşekkildir. Ancak Vellevî, İbnü'l-Cevzî'nin görüşünü daha sağlam kabul etmekte ve bunu destekleyen rivayetler aktarmaktadır.[107]

Münzirî'nin *et-Tergîb ve't-Terhîb*'i üzerine bir şerh yazan Feyyûmî (öl. 870/1466), *Fethu'l-karîbi'l-mücîb*'te iki farklı yerde ancak benzer bir şekilde konuya temas etmektedir. Öncelikle hadisteki müşkile işaret eden şârih; Hattâbî, Kurtubî, İbn Kesîr (öl. 774/1373)[108] gibi âlimlerin yorumlarına yer vermekte; İbn Hibbân'ın görüşünü ise "Ne kendisinden önce biri tarafından söylenmiş ne de başkalarınca kabul edilmiştir." diyerek eleştirmektedir. Kâbe'yi Hz. Âdem'in, Mescid-i Aksâ'yı onun çocuklarından biri ve Kâbe'yi Hz. İbrâhîm'in, Mescid-i Aksâ'yı Hz. Ya'kûb'un inşa ettiği yönünde görüşler Feyyûmî'den önceki ulema tarafından ifade edilmişse de o, "İbrâhîm, Mescid-i Harâm'ı tamamladıktan sonra Şâm'a gitmiş ve Beytülmakdis'i inşa etmiş, daha sonra Süleymân ise yenilemiştir." şeklinde farklı bir yorum daha aktarmaktadır.[109] Bu görüşü başka bir âlim tarafından dile getirilmemesi yönüyle şâz kabul etmek mümkündür. Diğer âlimlerin Hz. Âdem hakkındaki yaklaşımlarını Feyyûmî'nin Hz. İbrâhîm bağlamında ifade etmesi dikkat çekmektedir.

3. Müfessirlerin Rivayeti Yorumlaması

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıllık bir süre bulunduğunu bildiren rivayet, bu rivayetin nasıl anlaşıldığı ve söz konusu sürenin tarihî verilerle ne ölçüde örtüştüğü meselesi tefsir kaynaklarında da ele alınmıştır. Müfessirler, konuyu genellikle Âl-i İmrân sûresinin 96. ve el-İsrâ sûresinin 1. âyetleri çerçevesinde değerlendirmekte; Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşa ve tadil süreçlerinin özellikle klasik kaynaklarda nasıl aktarıldığına dair tahlillere önem vermektedirler. "Kırk yıl" ifadesinin tarihî bir kronolojiye mi yoksa kutsal veya sembolik bir bağlama mı işaret ettiği hususu bazı müfessirlerce tartışılmakta; bazıları ise rivayeti yorum yapmadan nakletmekle yetinmektedir.

İslâm geleneğinde derin dinî ve sembolik anlamlar taşıyan ve tarihî öneme sahip Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ'ya dair Kur'an âyetlerindeki işaretler hem inşa zamanına hem de fazilet sebeplerine dair birtakım ipuçları sunmaktadır. Söz konusu rivayet, tefsir kaynaklarında genellikle hadis kitaplarındaki gibi aynı sened ve metinle nakledilmektedir. Örneğin; Taberî (öl. 310/923), hadisi "Muhammed b. el-Müsennâ←İbn Ebû Adî←Şu'be←A'meş←İbrâhîm et-Teymî←Babası←Ebû Zerr" senediyle aktarmakta; ancak iki mescidin inşası arasında geçen kırk yıllık süreye dair herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır.[110] Taberî, rivayeti Mescid-i Aksâ'nın inşa tarihiyle ilişkilendirmemekte; ilmî bir tartışma açmaksızın "ilk inşa edilen mescidin Mescid-i Harâm olduğu" görüşünü desteklemek amacıyla kullanmakta ve benzer birçok sahih rivayetin de bu kanaatini teyit ettiğini belirtmektedir. Sa'lebî (öl. 427/1035), rivayeti "İbrâhîm et-Teymî←Babası←Ebû Zerr" senedi ve aynı ifadelerle aktarmaktadır.[111] Rivayeti Ebû Zerr'den benzer ifadelerle nakleden İbn Hayyân'a (öl. 469/1076) göre hadisin zahiri "Kâbe'nin Hz. İbrâhîm tarafından bina edildiğini göstermektedir.[112] Zemahşerî (öl. 538/1144) de hadisi herhangi bir senede yer vermeden benzer bir metinle aktarmakta ve Hz. Peygamber'in, "önce Mescid-i Harâm, sonra Mescid-i Aksâ" buyurduğunu; iki mescidin inşası arasında "kırk yıl" sürenin bulunduğunu kaydetmektedir.[113] Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210), rivayeti bir yerde Beyhakî'nin *Şuabu'l-îmân*'ına atıfla nakletmekte ve onun aynı zamanda *es-Sahîhayn*'da da aktarıldığını belirtmekte; başka bir yerde ise doğrudan Hz. Peygamber'e nispet ederek aktarmaktadır.[114] Kırk yıl rivayetini senedsiz bir şekilde nakleden Beyzâvî (öl. 685/1286) ise Kâbe'yi ilk inşa edenin Hz. İbrâhîm olduğu, daha sonra yıkıldığı ve sırasıyla Cürhümlüler, Amâlikalılar ve ardından Kureyş tarafından yeniden inşa edildiği rivayetine yer vererek farklı bir görüş ileri sürmektedir.[115] Suyûtî (öl. 911/1505), rivayeti İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd (öl. 249/863-64), Buhârî, Müslim, Taberî ve Beyhakî'nin farklı senedlerle naklettiklerini belirterek Şu'be kanalıyla Ebû Zerr'den rivayet etmektedir.[116] Şevkânî (öl. 1250/1834) ise "Buhârî, Müslim ve diğerleri" şeklinde kaynak belirterek Ebû Zerr'den benzer lafızlarla nakletmektedir.[117] Suyûtî'nin, rivayetin Abd b. Humeyd'in *el-Müsned*'inde nakledildiğini belirtmesine karşılık günümüzde tespit edilememesinin nedeni, mezkûr eserin tam hâliyle günümüze ulaşmamasıdır.

---

[107] Muhammed b. Alî b. Âdem el-Vellevî, *el-Bahru'l-muhîti's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc* (Riyad: Dâru'l-İbni'l-Cevzî, 1426), 12/5-11; Muhammed b. Alî b. Âdem el-Vellevî, *Zahîratu'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ* (Mekke: Dâru'l-Mirâc-Dâru Âli Bürûm, 1416), 8/445-453.

[108] Müfessir, Kâbe'den önce de birçok ev inşa edildiğine dair Hz. Alî'nin görüşünü daha sahih kabul etmektedir. bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 2/77-79.

[109] Ebû Muhammed Hasen b. Alî el-Feyyûmî, *Fethu'l-karîbi'l-mücîb ale't-Tergîb ve't-terhîb*, thk. Muhammed İshâk Muhammed (Riyad: Dâru's-Selâm, 2018), 6/72, 6/191-192.

[110] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 6/22.

[111] Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Aşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 3/115.

[112] Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 3/268.

[113] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâikı ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/386.

[114] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401), 4/45, 8/297.

[115] Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 2/29.

[116] Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/265.

[117] Ebû Abdullah Muhammed b. Alî es-San'ânî eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 1/417 Benzer bir anlatım için bk. Muhammed b. Ahmed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 1/321; Muhammed Senâullah el-Muzhirî, *et-Tefsîr*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412), 1/92.

Tefsirlerdeki nakillere bakıldığında rivayetin genellikle aynı ifadelerle Ebû Zerr'e nispet edilerek aktarıldığı ve kaynaklar arasında paralellik bulunduğu görülmektedir. Fahreddîn er-Râzî'nin rivayeti hadis kitaplarının çoğunda olduğu gibi "Namaz sana hangi yerde yetişirse kıl; orası da mesciddir."[118] ilavesiyle vermesi, metin varyantlarındaki küçük farklılıklardan biridir.

Rivayetin tefsirlerde nakledilmesinde dikkat çeken bir diğer durum, iki mescidin sıralaması ile aralarındaki zaman farkının vurgulanması ve konuyla ilgili rivayetlerin detaya girilmeden doğrudan nakil yoluyla aktarılmış olmasıdır. Rivayetlerin tamamı, Mescid-i Harâm'ın önce ve Mescid-i Aksâ'nın daha sonra inşa edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle rivayetin yalnızca bazı eserlerde kısa değerlendirmelerle yer alması, müfessirlerin büyük çoğunluğunun "kırk yıl" ifadesi üzerinde ayrıntılı ilmî tartışmalar yürütmediğini göstermektedir. Bu bağlamda rivayetin tefsirlerdeki ele alınış biçimi, genellikle inşa önceliği ve fazilet bakımından Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Aksâ'ya üstünlüğünü vurgulayan bir çerçevede şekillenmiştir.

Müfessirlerin "kırk yıl" konusuna dair derin tartışmalarına çokça rastlanmasa da âyetlerdeki bazı ifadeler üzerine yaptıkları tahliller, rivayetin anlaşılması ve yorumlanmasında önemli veriler sunmaktadır. Örneğin; Âl-i İmrân sûresinin 96. âyetinde geçen "evvele beyt" ifadesi tarihî bir referans olarak Mescid-i Harâm'ın çevrelediği Kâbe'ye işaret etmektedir. İlk yapılan mabedin Kâbe olduğu hususunda İslam âlimleri arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ancak iki mescidin inşa vakitleri arasındaki farkı belirten hadis rivayetleri hakkında farklı yaklaşımlar geliştirilmektedir. Bu rivayetler, bazı âlimlerce literal, bazılarınca sembolik bir çerçevede değerlendirilmekte; bazı yorumlarda ise analojik bir anlam yüklenmektedir. Bu bağlamda birçok rivayeti tefsirinde nakleden Taberî'ye göre Âl-i İmrân sûresi 96. âyetinde geçen "evvele beyt" ifadesinden maksat Kâbe'dir.[119] Birçok âlimin de kabul ettiği üzere bu ev, ibadet amacıyla bina edilmiş ilk mabettir.[120] Buradaki "ilk olma" özelliği, inşa edilen ilk yapı olma anlamında değil, ibadet için yapılmış ilk mâbed olma anlamındadır. Nitekim Hz. Alî'den rivayet edilen bir nakle göre Kâbe'den önce de birçok ev inşa edilmiştir.[121] Fahreddîn er-Râzî, "evvele beyt" ifadesini yaratılış sıralaması açısından değil, insanların ibadet ve kulluk amacıyla yapılan ilk ev anlamında yorumlarken;[122] İbn Kesîr ise Hz. Alî'nin görüşünü daha sahih kabul etmektedir.[123] Zemahşerî ise âyetteki "evvele beyt" ifadesinin, Allah'ın ilk ibadet yeri olarak Kâbe'yi işaret ettiğini belirtmekte; rivayetin ayrıntılarına girmeden Hz. Peygamber'in "ilk mescidin Mescid-i Harâm, sonra da Mescid-i Aksâ olduğu ve aralarında kırk yıllık bir süre bulunduğu" yönündeki sözünü aktarmaktadır.[124] Ayrıca bazı alimlere göre yeryüzünde Kabe'den daha şerefli bir yapı yoktur. Kâbe'nin fazilet ve kutsiyeti ise oraya hacca giden, tavaf ve ibadet eden kimselere büyük hayır sağlaması, günahlarının bağışlanmasına ve dünyada da hidayetlerine vesile olmasıdır. Bunun yanında Kâbe, Müslümanların kıblesi ve ibadet merkezi olarak içinde bulunan âyetlerle Allah'ın kudretini ve hikmetini gösterir.[125] Bu yaklaşım, "evvele beyt" ifadesinin tefsir literatüründe tarihsel bir öncelikten ziyade, Müslümanların ibadet etmesi amacıyla tahsis edilen en köklü yer olduğunu vurgulayan ve Kâbe'nin kutsiyetini temellendiren bir teolojik çerçevede ele alındığını göstermektedir. Bunun yanında "evvele beyt" vurgusu, Kâbe'nin hem kadim olmasıyla hem de kutsiyetiyle öncelikli yöneliş yeri olarak İslam düşüncesinde merkezi bir konuma sahip olmasıyla yakından ilişkilidir.

Fahreddîn er-Râzî'ye göre "ilk" kelimesi, Arap dilinde bir şeyin başlangıcını ifade etmektedir; başka bir şeyin sonrasında bulunup bulunmaması önemli değildir. Örneğin; "İlk malımı kazandım." derken ikinci bir kazancın olup olmaması dikkate alınmaz. Dolayısıyla "insanlar için konulan ilk ev" ifadesi, yaratılış sırasına değil de onun insanların ibadet ve kulluk açısından önceliğine işaret etmektedir. Bu nedenle "ilk" ifadesi, yaratılış kronolojisini değil, ibadet bakımından önceliği vurgulamaktadır.[126] Yaratılış sırasına ilişkin değerlendirmeler bağlamında Taberî ve Fahreddîn er-Râzî gibi müfessirler, Kâbe'nin yeryüzünden ve hatta Hz. Âdem de dâhil olmak üzere her şeyden iki bin yıl önce yaratıldığına dair bazı rivayetlere de yer vermektedirler.[127] Tefsirlerde aktarılan hem Hz. Alî'nin sözünün hem de mezkûr rivayetlerin hadis şerhlerinde de nakledilmesi ve bazı muhaddislerin, müfessirlerin bu konudaki görüşlerine yer vermesi, iki disiplin arasındaki benzer bir yaklaşımı ve etkileşimi göstermektedir.

Âyetlerde hem Kâbe'nin hem de Mescid-i Aksâ'nın faziletine dair göndermelerin yanı sıra hadislerdeki tasvirlerin daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. İslâm geleneğinde büyük bir önem taşıyan Mescid-i Aksâ'nın Beytülmakdis'in sınırlarında yer alması, birçok peygambere ev sahipliği yapması ve pek çok önemli olaya tanıklık etmesi yönüyle Kudüs, üç semavî din nezdinde mukaddes bir belde olarak kabul edilmektedir.[128] el-İsrâ sûresi 1. âyette Mescid-i Harâm'a ilişkin geçen "mübarek ve hidayet" nitelemeleri, insanların namaz, tavaf ve benzeri ibadetlerini yerine getirdikleri bir dönüş ve yöneliş merkezi anlamına gelmektedir.[129] Ayrıca âyetteki "ilk" ifadesi, şeref bakımından önceliğe işaret etmektedir. Bu

[118] Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 4/45.
[119] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/19-20.
[120] Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/294-297.
[121] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/67-68.
[122] Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 2/67-68.
[123] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/77-79.
[124] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/386.
[125] İsmâil Hakkî b. Mustafâ el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/67.
[126] Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/295.
[127] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/22; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/295-296.
[128] Hayri Erenay, "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2023), 177.
[129] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/19, 29.

öncelik, Mescid-i Harâm'ın Mescid-i Aksâ'ya göre manevî üstünlüğünü ifade etmekte; yapısal veya kronolojik bir önceliği zorunlu kılmamaktadır.[130] Fahreddîn er-Râzî'ye göre bu "öncelik", Beytülma'mûr'a[131] kıyasla Mescid-i Harâm'ın üstünlüğünü vurgulayan bir niteliktedir.[132] Bu yorumun gerekçesi şöyledir: Söz konusu ev, Allah'ın birliğini ilan etmek ve tevhidi açıkça göstermek için insanlar adına inşa edilen ilk yapıdır. Aynı zamanda Allah'ın birliğinin hissedildiği bir sembol ve şirkten uzaklaşmanın alametidir. Bu sebeple hanîfliğin delillerini taşımaktadır. Ona "ilk olma" şerefi verilmiş, asırlar boyunca süregelen bir kutsiyetle anılmıştır. Diğer ibadet mekanları ise ondan sonra ortaya çıkmıştır. Bu durum, Allah'ın özel inayetine mazhar olduğunun göstergesidir. Böylece Hz. İbrâhîm'in dini olan hanîfliğin hak din olduğuna da işaret etmektedir.

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın konumlarının tarihsel açıdan tartışma konusu edilmesinin bir diğer yönü, kutsiyet ve fazilet atfı meselesiyle ilgilidir. Fahreddîn er-Râzî'ye göre "Yahudi ve Hristiyan geleneklerinde Mescid-i Aksâ'nın, Kâbe'den daha faziletli olduğu ve kıble olarak ona yönelmenin daha uygun görüldüğü yönünde bir anlayış" bulunmaktadır. Bu anlayış, Mescid-i Aksâ'nın Kâbe'den önce inşa edilmiş olması, kıyamet yeri olarak kabul edilmesi ve bütün peygamberlerin kıblesi sayılması gibi gerekçelere dayandırılır. Râzî, bu iddianın doğru kabul edilmesi durumunda kıblenin Kâbe'ye çevrilmesinin anlamsız ve gereksiz olacağını ifade etmektedir.[133] Çünkü "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere hidayet ve bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir." [134] ifadesiyle bu iddianın asılsız olduğu vurgulanmaktadır. Fahreddîn er-Râzî'ye göre bu âyetle Allah, Kâbe'nin Mescid-i Aksâ'dan daha üstün ve şerefli olduğunu açıklamakta; böylece şüpheleri ortadan kaldırarak onun kıble olarak belirlenmesini sağlamaktadır.[135]

Tefsirlerde söz konusu tartışmanın Müslümanlar ile Yahudiler arasında da yaşandığı aktarılmaktadır. Yahudilerin "Beytülmakdis, Kâbe'den daha faziletli ve daha büyüktür; çünkü orası peygamberlerin hicret ettiği ve mukaddes topraklarda bulunan yerdir." şeklindeki iddialarına mukabil Müslümanlar Kâbe'nin daha üstün ve faziletli olduğunu belirtmektedirler. Bu tartışmalara binaen Allah'ın Âl-i İmrân sûresi'nin 96. âyetini indirdiği nakledilmektedir.[136] Müslümanlar, Kâbe'nin üstünlüğünü savunmakta; bu sebeple Allah da söz konusu âyetle bu gerçeği pekiştirmektedir. Âyette vurgulanan "öncelik", Kâbe'yi diğer ibadet mekânlarından üstün kılmaktadır. Çünkü ibadet mekânları temelde ibadet yönünden eşit olsa da üstünlük, o mekânlarda ibadet edilen zamanın uzunluğu, kurucusunun kimliği, mekânın ilahî emirle kurulmuş olması ve orada gerçekleştirilen ibadetin amacı gibi unsurlarla belirlenmektedir. Nitekim Allah, Mescid-i Kubâ örneğinde "İşte bu, ilk günden takvâ üzerine kurulan bir mesciddir; orada durmak en uygunudur."[137] buyurarak bu ilkeye işaret etmektedir.[138]

Kaynaklarda iki mescidin banileri ve onların fazilet bakımından üstünlükleri hakkında çeşitli tartışmalara yer verilmektedir. Mescid-i Harâm'ın inşası Hz. İbrâhîm ile meşhur olsa da aslında ilk banisinin Hz. Âdem olduğu kabul edilmektedir. Fahreddîn er-Râzî'ye göre Hz. Âdem yeryüzüne indirildiğinde yalnızlık hissetmiş ve Allah, ona Kâbe'yi inşa etmesini emretmiştir. Hz. Âdem, Kâbe'yi inşa ettikten sonra tavaf etmiş; bu uygulama Hz. Nûh dönemine kadar devam etmiştir. Nûh tufanından sonra Kâbe'nin yeri kaybolmuş, bunun üzerine Allah, Cebrâil'i göndererek Hz. İbrâhîm'e yerini göstermiş ve yeniden inşa etmesini emretmiştir. Bu bağlamda Hz. İbrâhîm'in rolü, Kâbe'yi ilk defa inşa etmekten ziyade onun temel taşlarını yeniden yükseltmek ve yerini belirlemek olmuştur. Hz. İbrâhîm, bu inşa sürecinde oğlu Hz. İsmâil'in yardımını almıştır. Söz konusu aşama Kur'ân-ı Kerîm'de de açık bir şekilde ifade edilmektedir. [139] Kurtubî, Hz. Alî'nin şu sözünü nakletmektedir: "Allah, meleklere yeryüzünde bir ev inşa etmelerini ve onun etrafında tavaf etmelerini emretti. Bu, Hz. Âdem yaratılmadan önceydi. Daha sonra Âdem onun bir kısmını inşa etti ve tavaf etti. Ondan sonra gelen peygamberler de aynı şekilde tavaf ettiler. Daha sonra Hz. İbrâhîm onun inşasını tamamladı."[140] Bu görüşlerin birleştiği nokta, Kâbe'nin ilk defa Hz. Âdem döneminde inşa edildiği,[141] daha sonra ise Hz. İbrâhîm tarafından yeniden inşa edildiği yönündedir.[142] Bu husus hem Kur'an âyetlerinde hem de birçok rivayette açıkça yer almaktadır. Nitekim farklı görüşler olsa da muhaddisler de çoğunlukla bunu benimsemektedirler.

Kaynaklarda Mekke'nin ve Kâbe'nin banisi Hz. İbrâhîm'in Mescid-i Aksâ'yı inşa eden Hz. Dâvûd ve Hz. Süleymân'a üstünlüğüne atıflar yer almaktadır. Kâbe'nin bizzat Hz. İbrâhîm'in eliyle inşa edilmesi, onun bir peygamber eliyle yapılmış olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Mescid-i Aksâ, Hz. Süleymân'ın emriyle işçileri tarafından yapılmıştır. Aslında

---

130 Ebû Hafs Ömer b. Alî İbn Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lubâb fî ulûmi'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 5/401.

131 Abdurrahman Küçük, "Beytülma'mûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/95.

132 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/296.

133 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/294.

134 Âl-i İmrân 3/96.

135 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/295.

136 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 4/137; Ebû Abdullah Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984), 4/15-17.

137 Tevbe 9/108.

138 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/15.

139 el-Bakara 2/127.

140 Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/137-139.

141 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/295-296.

142 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/67, 3/3.

Mescid-i Aksâ'nın Hz. Süleymân tarafından yaptırıldığı Yahudi kaynaklarında da teyit edilmektedir.[143] Kur'an-ı Kerîm de bu olaya şöyle işaret etmektedir: "Onlar, Süleymân'a isteğine göre yüksek ve görkemli binalar, heykeller, havuz gibi lengerler, yerinden kalkmaz kazanlar imal ederlerdi…"[144] Bu sebeple Kâbe'yi inşa edenin peygamber eli olması, fazilet açısından önemli bir üstünlük şeklinde değerlendirilmektedir.[145] Hz. İbrâhîm'in, Hz. Süleymân'ın işçilerinden daha yüce bir mertebede ve fazilette olması hasebiyle Kâbe'nin Mescid-i Aksâ'dan daha şerefli kabul edildiği belirtilmektedir.[146] Bazı kaynaklara göre Mescid-i Aksâ'yı ilk defa Hz. Ya'kûb inşa etmiş; Hz. Süleymân ise daha sonra bu mâbedi yenileyip genişletmiştir. Bu bilgiler, dinî bir hüküm çıkaran kesin deliller arasında sayılmasa da Kâbe'nin inşasına dair tarihî rivayetlerin sıhhati bakımından önem arz etmektedir.[147]

Birçok tefsir eserinde geçen rivayetlerdeki "kırk yıl" vurgusu, ilk inşa edilen mescidin Mescid-i Harâm olduğu görüşünü desteklemek amacıyla kullanılmakta; bu kanaat benzer birçok sahih rivayetle de pekiştirilmektedir.[148] Hatta çoğu tefsirde "kırk yıl" ifadesinin eleştiriye konu edilmeden aktarılması, bu ifadenin herhangi bir problem taşımadığı kanaatini uyandırmaktadır. Bununla birlikte mezkûr mescidlerin banilerinin yaşam tarihleri arasında belirgin bir zaman farkı bulunduğu tarihsel olarak bilinmektedir. Nitekim Hz. İbrâhîm ile Hz. Süleymân arasında uzun bir zaman dilimi vardır; bazı tarihçilere göre bu süre bin yılı aşkın bir dönemi kapsamaktadır. İbn Âşûr'a (öl. 1284/1868) göre Mescid-i Harâm'ın inşası Mescid-i Aksâ'nın inşasından yaklaşık dokuz yüzyıl öncedir. O, Hz. İbrâhîm'in, Kâbe'yi MÖ. 1900 civarında inşa ettiğini, Hz. Süleymân'ın ise Mescid-i Aksâ'yı MÖ. 1000 civarında yaptırdığını söylemektedir.[149] Bu durum, Hz. İbrâhîm ve Hz. Süleymân'ın, aslında kendilerinden önce atılmış olan temelleri yeniledikleri, yani her iki peygamberin de bu mâbedlerin ilk kurucusu değil, yenileyicisi konumunda olduklarını göstermektedir. Böylece müfessirlerin, muhaddislerinkine benzer bir görüşe sahip oldukları görülmektedir.

Sonuç

Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunduğunu ifade eden rivayet, hadis literatüründe önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim *es-Sahîhayn*'da nakledilen rivayetin onların hem öncesinde hem de sonrasında tasnif edilen temel ve tâli birçok kaynakta rivayet edildiği görülmektedir. Ancak bütün eserlerde rivayetin senedinin ilk dört tabakasının Ebû Zerr←Yezîd b. Şerîk←İbrâhîm b. Yezîd←A'meş şeklinde olduğu ve A'meş'ten sonra farklı tariklere yayıldığı tespit edilmiştir. Bu durumda A'meş'i medâru'l-hadis olarak kabul etmek gerekmektedir. Hadisin temel hadis kaynaklarındaki bütün tariklerinde yer alan râvîlerin çoğunluğunun cerh-ta'dîl âlimlerince sika kabul edildiğini; bazıları hakkında zikredilen tedlîs, ircâ veya vehim gibi tenkidlerin ise ilgili tariklerin birbirini desteklemesi ve rivayetin sahîh varyantlarının bulunması, ayrıca mezkûr eleştirilerin rivayetle ilgisi olmaması sebebiyle hadisin sıhhatine zarar verecek nitelikte olmadığını ifade etmek mümkündür. Nitekim hadisi açıklamaya çalışan muhaddisler de onun sıhhatinden ziyade metnine yönelmişlerdir. Metin açısından ise rivayetin tarikleri arasında farklılıklar yer alsa da hemen hepsinde çalışmanın konusu olan Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın yeryüzünde inşa edilen ilk iki mescid olduğu ve ikisinin arasında kırk yıl bulunduğu kısmının nakledildiği belirlenmiştir. Bazı tariklerde aktarılan İbrâhîm et-Teymî'nin sözü ise "hadisin söyleniş sebebi" şeklinde değerlendirilebilir. Rivayetin sonundaki "Namaz vaktine nerede yetişirsen orada namaz kıl; işte orası mescittir." şeklindeki ifadenin mescidin sadece duvarlarla çevrili bir yer olmadığını, temiz olan her yerde namaz kılınabileceğine işaret etmekte, ayrıca namazı vaktinde kılmanın önemli olduğuna delalet etmektedir.

Hadisin "Mescid-i Harâm ile Mescid-i Aksâ'nın inşası arasında kırk yıl bulunmasına dair" kısmı tarihî kronoloji açısından öncelikle müşkil görünmüş; bundan dolayı erken dönemden itibaren muhaddisler, hadisi cem ve te'lîf etmeye çalışmışlardır. Çünkü mevcut bilgiler arasında Mescid-i Harâm'ı Hz. İbrâhîm'in, Mescid-i Aksâ'yı Hz. Süleymân'ın inşa etmesi ancak aralarında uzun bir zaman diliminin bulunması, hadiste geçen "kırk yıl" ifadesinin zâhirine göre anlaşılmasını güçleştirmektedir. Zira böyle anlayan İbn Hibbân'ın yorumu hiç kimse tarafından kabul edilmemiş, hatta tenkid edilmiştir. Bu sebeple muhaddisler, rivayeti reddetme yerine zahirini dikkate alarak farklı yorum ve te'vîller geliştirmişlerdir. Tespit edildiğine göre Tahâvî'den itibaren Hattâbî, İbnü'l-Cevzî, Kurtubî, İbn Hacer, Aynî, Molla Gürânî, Kastallânî, Alî el-Kârî, Hererî, Vellevî gibi birçok muhaddis hadisi açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Tahâvî'nin hadisteki müşkili çözmek için öncelikle "iki mescidin inşa süreleri" şeklinde yaptığı yorum metnin lafzına uygun değilse de ikinci ihtimal olarak ileri sürdüğü "ilk inşa ile tecdîd ayrımı", sonraki şârihler tarafından da dile getirilmiştir. Birçok âlim, mezkûr iki kutsal mekânı Hz. İbrâhîm ve Hz. Süleymân'ın ilk defa inşa etmedikleri, aksine onların yaptıklarının daha önce atılan temeller üzerine bir tecdîd şeklinde olduğu; Mescid-i Harâm'ı ilk defa Hz. Âdem'in ve Mescid-i Aksâ'yı ise onun veya neslinden birisinin inşa ettiği kanaatindedir. Buna karşılık farklı görüşler de zikredilmekle birlikte en çok kabul gören budur. Muhaddisler, bu konuda bir kesinlik olmasa da hadisin lafzına dikkat ederek "vaz', inşa etme ve tecdîd" kavramlarının arasını ayırt ederek müşkili çözmeye çalışmışlardır.

---

143 *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur ve İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2022), I. Tarihler 22:1-16.
144 es-Sebe 34/13.
145 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/15.
146 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhü'l-ğayb*, 8/297.
147 Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 4/7.
148 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/22.
149 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/15.

Klasik tefsir kaynaklarının söz konusu rivayete yaklaşımı, eleştirel bir tartışmadan ziyade rivayeti nakletme şeklinde gelişmiştir. Anılan rivayet tefsir literatüründe genellikle aynı lafızlarla ve senedle zikredilmiş; kronoloji ya da kelime tahlillerine detaylıca girilmemiştir. Müfessirler konuyu "evvele beyt" ifadesi üzerinden ele almış ve bu, Mescid-i Harâm'ın hem tarihî önceliğine hem de faziletine referans olarak görülmüştür. Bu durum, rivayetin tefsir literatüründe kronolojik bir problemden ziyade kutsiyet ve fazilet temelinde teolojik bir konu olarak değerlendirilmiştir. Âyetlerin de referans olarak kullanıldığı bu tarihî tartışmalar, dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasında dikkate alınması gereken temel ilkeler hakkında önemli kriterler ortaya koymaktadır. Özellikle metin–tarih ilişkisi açısından bakıldığında, bu tür rivayetlerin doğru biçimde anlaşılabilmesi için metodolojik bir sistematiğe duyulan ihtiyaç açıkça görülmektedir.

Beyanlar

Teşekkürler: Yazar/yazarlar herhangi bir kişi veya kuruma teşekkür etmek istememektedir.

Yazar Katkıları: Makaledeki yazarların katkı oranları aşağıda gösterilmiştir:

Çalışmanın Tasarlanması/Conceiving the Study: %60 (HİD), %40 (FK)

Veri Toplanması/Data Collection: %60 (HİD), %40 (FK)

Veri Analizi/Data Analysis: %60 (HİD), %40 (FK)

Makalenin Yazımı/Writingup: %60 (HİD), %40 (FK)

Makale Gönderimi ve Revizyonu/Submission and Revision: %60 (HİD), %40 (FK)"

Çıkar Çatışması: Yazar/yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir dış finansman alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma insan veya hayvan katılımcıları içermemektedir. Tüm prosedürler bilimsel ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirilmiş olup, atıfta bulunulan tüm çalışmalar uygun şekilde kaynak gösterilmiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale intihal açısından değerlendirilmiş ve herhangi bir intihal vakası tespit edilmemiştir.

YZ Araçlarının Kullanımı: Bu makalenin hazırlanmasında Open Al'ın geliştirdiği Chat GPT İlahiyat Pro versiyonundan bazı metinlerin çevirisinde cüzi olarak faydalanılmış ve kontrolü yapılmıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar/yazarlar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Kaynakça | References

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Musannef* -Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'*i ile birlikte-. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1983.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 52 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Alâî, Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî ed-Dımaşkî. *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.

Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn b. Sultân. *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerîa*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye-Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1988.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *el-Câmi li-şuabi'l-îmân*. thk. Abdulalî Abdulhumeyd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2013.

Beyzâvî, Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr. *el-Müsned (el-Bahru'z-zehhâr)*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. Beyrut-Medine: Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân-Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.

Birmâvî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abduddâim el-Askalânî. *el-Lâmiu's-sabîh bi-şerhi'l-Câmii's-sahîh*. thk. Nûreddîn Tâlib vd. 18 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 2012.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2011.

Bursevî, İsmâil Hakkî b. Mustafâ. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Ebû Arûbe, Hüseyin b. Muhammed el-Harrânî. *Kitâbu'l-Evâil*. thk. Meş'al b. Bânî el-Mutayrî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.

Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed. *Zehretü't-tefâsîr*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Erenay, Hayri. "Ayet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2023), 173-193.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhü'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401.

Feyyûmî, Ebû Muhammed Hasen b. Alî. *Fethu'l-karîbi'l-mücîb ale't-Tergîb ve't-terhîb*. thk. Muhammed İshâk Muhammed. 15 Cilt. Riyad: Dâru's-Selâm, 2018.

Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Âdil Mürşid vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *Târîhu medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *A'lâmu'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd. 4 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1988.

Hererî, Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdullah. *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fi şerhi Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Beyrut-Cidde: Dâru Tavki'n-Necât-Dâru'l-Minhâc, 2009.

Hererî, Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdullah. *Şerhu Sünen-i İbn Mâce*. 26 Cilt. Beyrut-Cidde: Dâru Tavki'n-Necât-Dâru'l-Minhâc, 2018.

Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Alî ed-Dımaşkî. *el-Lubâb fî ulûmi'l-kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Alî Muhammed Muavvaz. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İbn Âşûr, Ebû Abdullah Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *Kitâbu'l-Evâil*. thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1405.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 9 Cilt. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1941.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2006.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Sa'd b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şesirî. 25 Cilt. Riyad: Dâru Künûzi İşbilîyâ, 2015.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dâru'r-Reşîd, 1986.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. "Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs (Tabakâtu'l-müdellisîn)". çev. Veysel Özdemir. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/8 (2014), 183-216.
İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. Âmir Alî Avd vd. 15 Cilt. Dubai: Cemiyyetü Dâru'l-Birr, 2021.
İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Balabân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *Kitâbu's-Sikât*. thk. Muhammed Abdürreşîd. 10 Cilt. Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniyye, ts.
İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî. *et-Tîcân fî mülûki Himyer*. San'a: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347.
İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk en-Neysâbûrî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 2003.
İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir. *Zâdu'l-meâd fî hedyi hayri'l-ibâd*. thk. Şuayb el-Arnaût-Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî el-Bağdâdî. *Keşfü'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn*. thk. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafs Ömer b. Alî el-Mısrî. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmii's-sahîh*. thk. Dâru'l-Felâh. 36 Cilt. Katar: Vizarâtu'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 2008.
Kâdî Iyâz, Ebü'l-Fazl Iyâz b. Mûsâ b. el-Yahsubî. *İkmâlu'l-mu'lim bi-fevâidi Müslim*. thk. Yahyâ İsmâil. 9 Cilt. Mansura: Dâru'l-Vefâ, 1998.
Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *İrşâdu's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 22 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2021.
Kirmânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabîyye, 1981.
Küçük, Abdurrahman. "Beytülma'mûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
Kur'ân Yolu. Erişim 07 Nisan 2026. https://kuran.diyanet.gov.tr
Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
Kurtubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ömer. *el-Müfhim limâ eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddîn Dîb Mistû vd. 7 Cilt. Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir-Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1997.
Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur ve İncil. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2022.
Malkoç, Abdulkerim. *Ziyâüddîn el-Makdisî ve el-Ehâdîsü'l-Muhtâra İsimli Eseri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh. *es-Selsebîlu'n-nakî fî terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî*. Riyad: Dâru'l-Âsıme, 2011.
Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh. *Teysîrü'l-vedûd bi-terâcimi ricâli Müntekâ İbni'l-Cârûd*. Riyad: Dâru'l-Âsıme, 2016.
Ma'rûf, Beşşâr Avvâd - Arnaût, Şuayb. *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
Moğultây b. Kılıç, Ebû Abdullah el-Bekcerî. *el-İ'lâm bi-sünnetihî âleyhisselâm -Şerhu Sünen-i İbn Mâce-*. thk. Ebü'l-Abbâs İbn Ebü'l-Ayneyn. 5 Cilt. Kahire: Dâru İbn Abbâs, 2007.
Molla Gürânî, Ahmed b. İsmâil el-Hanefî. *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. thk. Ahmed İzzû İnâye. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 2007.
Muzhirî, Muhammed Senâullah. *et-Tefsîr*. thk. Gulâm Nebî et-Tûnusî. 10 Cilt. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412.
Mübârekfûrî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed Abdusselâm. *Mir'âtu'l-mefâtîh -Hatîb et-Tebrîzî'nin Mişkâtu'l-Mesâbîh'i ile birlikte-*. 9 Cilt. Hindistan: el-Câmiatu's-Selefiyye, 1985.
Münâvî, Zeynüddîn Abdurraûf b. Tâcülârifîn. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-sagir min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Ahmed Abdusselâm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen -el-Müctebâ-*. thk. Muhammed Rıdvân Arkûsî vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2018.
Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu's-Süneni'l-kebîr*. thk. Hasen Abdülmunim Şilbî. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *Minhâcu'l-muhaddisîn ve sebîlu tâlibîhi'l-muhakkikîn fî şerhi Sahîhi Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî*. thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî. 15 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Minhâci'l-Kavîm, 2020.
Özdemir, Veysel. *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-Beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed b. Aşûr. 10 Cilt. Beyrut:

Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
Sarı, Necmi. "Hadis Usûlünün Zirve İsmi: İbn Hacer el-Askalânî". *Asos Journal* 47 (2017), 533-563.
Sarı, Necmi. *Mutasavvıfların Hadis Usûlüne Bakışı -İsmail Hakkı Bursevî Örneği Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tanıtım ve Değerlendirme-*. İstanbul: Ümmükura Yayınevi, 2021.
Sıbt İbnü'l-Acemî, İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî. *el-Havâşî alâ Sünen-i İbn Mâce*. thk. Fâdıl b. Halef el-Hummâde. 5 Cilt. Riyad: Dâru Atlâsi'l-Hudarâ, 2017.
Suyûtî, Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
Suyûtî, Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir. *et-Tevşîh ale'l-Câmii's-sahîh*. thk. Rıdvân Câmi Rıdvân. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdullah Süfyân b. Saîd es-Sevrî. *Min Hadîsi'l-İmâm Süfyân b. Saîd es-Sevrî*. thk. Âmir Hasen Sabrî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004.
Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî es-San'ânî. *Fethü'l-kadîr*. 6 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414.
Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Kitâbu'l-Evâil*. thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Furkân, 1403.
Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu Müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1999.
Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem. *el-Bahru'l-muhîti's-seccâc fi şerhi Sahîhi'l-İmâm Müslim b. el-Haccâc*. 47 Cilt. Riyad: Dâru'l-İbni'l-Cevzî, 1426.
Vellevî, Muhammed b. Alî b. Âdem. *Zahîratu'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*. 42 Cilt. Mekke: Dâru'l-Mirâc-Dâru Âli Bürûm, 1416.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*. thk. Muhammed Avvâme – Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble, 1992.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1964.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1994.
Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâikı ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.